

Schouwen-Duiveland, hom of kuit?

Drs. F.J. Oevering
Rabobank Nederland
Stafgroep Economisch Onderzoek
Utrecht, februari 2004

Colofon

Schouwen-Duiveland, hom of kuit? is een uitgave van Rabobank Schouwen-Duiveland en de Kamer van Koophandel voor Zeeland ten behoeve van het symposium 'De toekomst van Schouwen-Duiveland: hom of kuit?' dat op 11 februari 2004 werd gehouden ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Rabobank op Schouwen-Duiveland.

Het rapport en de stellingen zijn opgesteld door de Stafgroep Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland. De analyse in de hoofdstukken 3 en 5 is in samenwerking met de Kamer van Koophandel voor Zeeland uitgevoerd.

Rabobank Schouwen-Duiveland

Postbus 28

4300 AA Zierikzee

De Weel 5

4306 NV Nieuwerkerk

telefoon 0111 – 418500

internet www.rabobank.nl

Kamer van Koophandel voor Zeeland

Buitenruststraat 225

Postbus 6004

4330 LA Middelburg

telefoon 0118 – 673565

internet www.zeeland.kvk.nl

Onderzoek:

Drs. F.J. Oevering - Stafgroep Economisch Onderzoek, Rabobank Nederland, Utrecht
f.j.oevering@rn.rabobank.nl

Drs. C. Helmendach – Kamer van Koophandel voor Zeeland, Middelburg
chelmendach@zeeland.kvk.nl

Auteur:

Drs. F.J. Oevering

Drukwerk omslag:

XXXXX

Voorwoord

Schouwen-Duiveland, hom of kuit? Ons eiland staat voor een aantal belangrijke keuzen. De ontwikkelingen op sociaal, economisch en ruimtelijk vlak in onze samenleving gaan snel. Deze ontwikkelingen laten Schouwen-Duiveland niet onberoerd, ondanks de ligging van ons eiland 'in de luwte'. De samenstelling van de bevolking verandert. De vergrijzing vraagt om adequate voorzieningen, zorg en huisvesting. De agrarische sector verandert van positie en van gezicht. In de toeristisch-recreatieve sector is ruimte voor kwaliteitsverhoging. Bovendien willen we het landschap op Schouwen-Duiveland in stand houden. De ontwikkeling van de werkgelegenheid is matig en roept de vraag op hoe ook in de toekomst voor voldoende welvaart kan worden gezorgd. Moet Schouwen-Duiveland kiezen tussen (economische) ontwikkeling of behoud van het open landschap?

De Rabobank staat midden in de samenleving van Schouwen-Duiveland, al honderd jaar lang. Zij is betrokken bij haar leden en klanten, die de maatschappelijke ontwikkelingen dagelijks ondervinden. De Rabobank wil helpen om ambities waar te maken en wil dat ook in de toekomst doen.

Daarnaast wil de Rabobank burgers, bedrijven en bestuur van Schouwen-Duiveland meehelpen om een antwoord te formuleren op de ontwikkelingen die op hen afkomen. Ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan heeft de bank de diverse vertegenwoordigers van Schouwen-Duiveland op 11 februari 2004 dan ook een symposium aangeboden met als titel: 'Schouwen-Duiveland: hom of kuit?'.

Dit rapport vormt het uitgangspunt voor dit symposium. Het behandelt een aantal maatschappelijke ontwikkelingen op Schouwen-Duiveland en de gevolgen die deze ontwikkelingen voor het eiland zouden kunnen hebben.

Voor de inhoudelijke organisatie van het symposium hebben wij een stuurgroep geformeerd, waarin de heren mr. J.J.P.M. Asselbergs, burgemeester van Schouwen-Duiveland, en ir. W. de Klijne, voorzitter van de Sociaal Economische Raad van Schouwen-Duiveland, zitting hadden. Graag willen wij beide heren hartelijk danken voor hun waardevolle en constructieve inbreng. Ook danken wij op deze plaats de heer H.C. Droogh, stedenbouwkundige bij Rothuizen van Doorn 't Hooft en dagvoorzitter tijdens het symposium, voor zijn grote betrokkenheid en inbreng bij het uiteindelijke rapport en de gepresenteerde stellingen.

Wij wensen u veel genoegen bij het lezen van dit rapport en wij hopen dat de inhoud bijdraagt aan uw visie op de toekomst van Schouwen-Duiveland.

De Rabobank is er voor u, ook in de toekomst.

Namens het bestuur van de Rabobank Schouwen-Duiveland,

A.W. Bierens
voorzitter

F. Padmos
directeur-bestuurder

februari 2004

Inhoudsopgave

Samenvatting en stellingen	2
1. Inleiding (hoofdstuk 1)	2
2. Bevolking en woonklimaat (hoofdstuk 2).....	2
3. Economische structuur en prestatie (hoofdstuk 3)	3
4. Landbouw op Schouwen-Duiveland (hoofdstuk 4).....	3
5. Toerisme op Schouwen-Duiveland (hoofdstuk 5).....	4
Hoofdstuk 1. Inleiding.....	5
1.1 Centrale vraag, leeswijzer en werkwijze	6
1.2 Het water dringt zich op	7
1.3 De spagaat van het ruimtelijk beleid.....	10
Hoofdstuk 2. Bevolking en woonklimaat op Schouwen-Duiveland.....	12
2.1 Bevolking en woonklimaat in het landelijk gebied.....	12
2.2 De bevolking van Schouwen-Duiveland	14
2.3 Toekomstbeeld: behoefte aan ‘woonzorg’ door de sterke vergrijzing.....	16
2.4 Welvaart en voorzieningen op Schouwen-Duiveland	19
2.5 Toekomstbeeld: draagvlak voor voorzieningen door verstedelijking.....	24
Hoofdstuk 3. Economische structuur en prestatie	27
3.1 Economische structuur en prestatie in het landelijk gebied	27
3.2 Bedrijvigheid en werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland.....	28
3.3 Toekomstbeeld: ontwikkeling industrie en transport door opwaardering N59	34
Hoofdstuk 4. Landbouw op Schouwen-Duiveland	38
4.1 Ontwikkeling van de agrarische sector	38
4.2 De agrarische sector op Schouwen-Duiveland	39
4.3 Ontwikkeling agrarische sector op Schouwen-Duiveland (toekomstbeeld)	41
Hoofdstuk 5. Toerisme op Schouwen-Duiveland	45
5.1 Ontwikkeling van toerisme & recreatie.....	45
5.2 Toerisme & recreatie op Schouwen-Duiveland (toekomstbeeld).....	48
Overzicht van geïnterviewde personen	51
Overzicht van geraadpleegde literatuur en bestanden.....	52

Samenvatting en stellingen

---

1. Inleiding (hoofdstuk 1)

Schouwen-Duiveland is onderdeel van de ‘groen/blauwe long’ in Zuidwest-Nederland. De positie en de toekomst van Schouwen-Duiveland zijn daardoor onlosmakelijk verbonden met het water. Het eiland kan dankzij de ligging aan zee water blijven afvoeren, maar dat houdt niet in dat ook in de toekomst alleen kan worden volstaan met technische maatregelen tegen wateroverlast. Water dringt zich op, ook binnendijks en nog voor het daadwerkelijk schade aanricht. Nu al moet vooral door de agrarische sector in het gebruik van de ruimte rekening worden gehouden met water.

Stelling 1.1 De agrarische sector kan op Schouwen-Duiveland alleen overleven als wordt gekozen voor een bedrijfstype dat nauwelijks schade ondervindt van eventuele wateroverlast.

Schouwen-Duiveland is een zeer ‘landelijke’ gemeente, zowel qua dichtheid van bevolking en bebouwing, als qua sociaal-economische eigenschappen. De gemeente is onderdeel van de Zeeuwse ‘groen/blauwe long’ tussen de grote steden en vervoersassen in de Randstad, Noord-Brabant en Vlaanderen. De overheid wil deze ligging ‘in de luwte’ graag behouden, maar daarnaast wordt op provinciaal en gemeentelijk niveau omwille van de leefbaarheid ook een (gematigde) demografische en economische ontwikkeling nagestreefd. De strikte planologische en milieueisen perken de mogelijkheden voor ontwikkeling van het bedrijfsleven, agrarisch, toeristisch-recreatief en anderszins, echter sterk in.

Stelling 1.2 Schouwen-Duiveland moet kiezen tussen economische ontwikkeling of behoud van het open landschap. Het is hom of kuit!

2. Bevolking en woonklimaat (hoofdstuk 2)

Door de ‘rust & ruimte’ waarover Schouwen-Duiveland beschikt, was de gemeente in de afgelopen jaren in trek als woonplaats voor mensen in de leeftijdscategorieën boven de 45 jaar. Daardoor kende het eiland een voor een landelijke gemeente forse bevolkingsgroei. Zoals gebruikelijk is in het landelijk gebied verlieten de leeftijdsgroepen tot 45 jaar in de jaren '90 per saldo juist het eiland. De migratiestroom droeg er aan bij dat de toch al sterke vergrijzing nog verder toenam. Deze vergrijzing zal in de komende jaren bovendien nog toenemen. Daarom is niet alleen een forse uitbreiding van het aantal zorgwoningen nodig, maar dient ook het aanbod van zorg toe te nemen. Om deze zorg althans in een aantal kernen kostendekkend te kunnen bieden, is een multifunctioneel aanbod door publieke en private partijen gezamenlijk noodzakelijk.

Stelling 2.1 Een kostendekkend aanbod van voorzieningen is op Schouwen-Duiveland alleen te realiseren als private en publieke partijen de handen ineenslaan.

Schouwen-Duiveland kent een gunstig woon- en leefklimaat. Qua aanbod van werkgelegenheid en voorzieningen voor dagelijkse behoeften, zoals supermarkten, is op Schouwen-Duiveland dankzij toerisme & recreatie bovendien sprake van een flinke ‘kustbonus’. Het aanbod van voorzieningen is hier per inwoner veel groter dan gemiddeld in het landelijk gebied. Een stedelijk niveau van aanbod van werkgelegenheid en voorzieningen voor niet-dagelijkse behoeften wordt op Schouwen-Duiveland echter niet gehaald.

Stelling 2.2 De bewoners van Schouwen-Duiveland mogen blij zijn met het huidige voorzieningenpakket.

Om voldoende draagvlak te vormen voor voorzieningen voor niet-dagelijkse behoeften, is een forse verstedelijking nodig en zou de bevolkingsomvang van het eiland moeten toenemen tot 60.000 tot 100.000 inwoners. Bovendien leidt verstedelijking tot toename van de werkgelegenheid en tot meer elkevoorzieningen voor toeristen. Afhankelijk van het gewenste voorzieningenniveau en de gewenste verstedelijkingsvorm is verdrievoudiging nodig van de omvang van het bebouwde areaal en/of een verdubbeling van de intensiteit van het grondgebruik.

Stelling 2.3 Beschikbaarheid van voldoende werkgelegenheid en voorzieningen op het eiland zelf is een verdrievoudiging van het bebouwde oppervlak waard.

Stelling 2.4 Beschikbaarheid van voldoende werkgelegenheid en voorzieningen op het eiland zelf is een verdubbeling van het aantal inwoners op het huidige bebouwde oppervlak waard.

3. Economische structuur en prestatie (hoofdstuk 3)

Voor een landelijke gemeente is op Schouwen-Duiveland het aandeel van de productieactiviteiten landbouw, industrie en bouwnijverheid in de lokale economie beperkt. Het eiland is juist relatief sterk ‘verdienstelijk’. Het grote aandeel van de dienstverlening komt maar voor een deel voor rekening van toerisme & recreatie. Het aandeel van deze sector is hier in vergelijking met het aandeel in de andere landelijke gemeenten aan de kust juist klein. Vooral de financiële en zakelijke dienstverlening en de gezondheidszorg zijn op Schouwen-Duiveland opvallend omvangrijk.

De prestatie van de lokale economie was in de afgelopen jaren onder de maat. Het aantal vestigingen en banen nam hier veel minder sterk toe dan gemiddeld in het landelijk gebied. Dat was vooral het gevolg van de krimp in de productieactiviteiten en de matige ontwikkeling in de horeca. De dienstverlening groeide wel sterk. Vooral lokale factoren, zoals het restrictieve ruimtelijk beleid, de ongunstige ligging ten opzichte van de grote transportassen en de geringe bedrijvendynamiek hebben een rol gespeeld bij de matige economische prestatie van de afgelopen jaren.

Een toename van de werkgelegenheid kan op twee manieren tot stand worden gebracht: door (forse) verstedelijking (zie stellingen 2.3 en 2.4) en door opwaardering van de Midden-Zeelandroute en grootschalige aanleg van bedrijventerrein. Door verstedelijking groeit de economie in ‘de breedte’ en krijgt zij een meer stedelijk karakter, met een relatief hoog aandeel voor de commerciële dienstverlening. Opwaardering van de Midden-Zeelandroute en aanleg van bedrijventerrein maken het eiland interessant voor de sectoren industrie en logistiek. Zonder opwaardering van deze vervoersas zal het nieuwe bedrijventerrein bij Zierikzee voornamelijk bedrijven trekken die al op het eiland aanwezig zijn.

Stelling 3.1 Economische ontwikkeling op Schouwen-Duiveland maakt alleen kans als de opwaardering van de Midden-Zeelandroute tot snelweg gepaard gaat met een verdrievoudiging van het areaal bedrijventerrein voor industrie en logistiek.

Stelling 3.2 Het nieuwe bedrijventerrein bij Zierikzee is voor bedrijven van buiten het eiland geen reden om zich hier te vestigen.

4. Landbouw op Schouwen-Duiveland (hoofdstuk 4)

De agrarische sector gebruikt (ook) op Schouwen-Duiveland (nog steeds) de meeste grond. Schaalvergroting en verbreding en verdieping van de landbouw zorgen ervoor dat de positie van de sector als drager van economie en landschap geleidelijk aan verliest. Door krimp van de akkerbouw komt in de komende jaren naar verwachting een kwart van de agrarische bedrijfsgebouwen vrij. De kans op verpaupering van het landschap op Schouwen-Duiveland neemt daardoor toe. Het ontwikkelen van nieuwe functies in deze boerderijen verdient daarom prioriteit en overheid en bedrijfsleven moeten samenwerken om deze nieuwe functies mogelijk te

maken. Daarnaast hebben provincie en gemeente ook een taak in het organiseren van een geldstroom die het voor boeren mogelijk maakt om groen/blauwe diensten aan te bieden, omdat een private markt voor deze diensten ontbreekt. Instrumenten die de overheid daarvoor ter beschikking staan zijn een fonds dat wordt gevoed uit publieke middelen, en het bieden van extra mogelijkheden voor verbredende activiteiten door de boer.

Stelling 4.1 Verpaupering van het landelijk gebied op Schouwen-Duiveland is alleen te voorkomen door nieuwe vormen van wonen en werken toe te staan op voormalige boerderijen.

Stelling 4.2 De provinciale en lokale overheid moeten een passende geldstroom creëren voor het aanbieden van groen/blauwe diensten door de agrarische sector.

5. Toerisme op Schouwen-Duiveland (hoofdstuk 5)

Schouwen-Duiveland blijft qua aandeel van toerisme & recreatie in de werkgelegenheid wat achter bij het gemiddelde voor de landelijke kustgemeenten. Niettemin is toerisme & recreatie in economisch opzicht van groot belang voor Zeeland en voor Schouwen-Duiveland. Door de afgeleide effecten is de sector goed voor een kwart van de werkgelegenheid en de omzet op het eiland.

Zeeland gaat niet mee in de ‘vaart der volkeren’ op het gebied van ‘stedelijk’ vermaak, zo blijkt uit de matige groei van de toeristisch-recreatieve werkgelegenheid en de afname van het aantal dagtochten voor winkelen en sport in Zeeland. Om voldoende draagvlak te bieden voor winkels en evenementen zou de bevolkingsomvang, ook op Schouwen-Duiveland, fors moeten toenemen (zie stellingen 2.3 en 2.4). Echter, ook in vergelijking met het gemiddelde voor de ‘landelijke’ kustgemeenten blijft de banengroei in toerisme & recreatie op Schouwen-Duiveland achter. Daarnaast biedt het eiland in vergelijking met deze concurrenten weinig hotelaccommodatie, terwijl de vraag naar luxe vormen van verblijfsrecreatie juist groeit. Een forse toename van de hotelaccommodatie zou dan ook deel kunnen uitmaken van de door overheid en bedrijfsleven gewenste kwaliteitsslag. Hotelgasten zijn bovendien de ‘big spenders’ onder de verblijfsrecreanten.

Stelling 5.1 Toerisme & recreatie kan alleen het huidige belang voor de economie van Schouwen-Duiveland behouden als er fors wordt geïnvesteerd in kwaliteitsverbetering.

Stelling 5.2 De overheid moet voor deze kwaliteitsverbetering letterlijk de ruimte bieden.

Hoofdstuk 1. Inleiding

‘Schouwen-Duiveland is een begunstigde gemeente in de luwte van de Randstad, waar het goede en karakteristieke wordt bewaard en versterkt, met kritisch oog voor maatschappelijke en technische ontwikkelingen in het licht van de 21^e eeuw’ (Gemeente SD, 2003a).

Schouwen-Duiveland is (nog) in grote mate een landelijke gemeente. Het eiland meet 23.512 hectare en is daarmee in oppervlakte een van de grootste gemeenten van ons land. Het is het thuis van ruim 34.500 bewoners en 3.000 bedrijven en instellingen, die gezamenlijk zorgen voor een werkgelegenheid van ruim 14.500 banen. Schouwen-Duiveland maakt uitdrukkelijk deel uit van de ‘Zeeuwse luwte’, de ‘groene en blauwe long’ in de grootstedelijke dynamiek in Holland, Brabant en Vlaanderen. Het eiland telde in 1999 456 adressen per km² en hoort op grond daarvan volgens het CBS qua verstedelijking thuis in de categorie ‘niet stedelijke gemeenten’ (zie kader Verschillen in verstedelijking). Het ‘landelijk’ karakter is hier zelfs nog sterker dan gemiddeld in de provincie Zeeland. Minder dan 10% van het eiland is in gebruik voor ‘stedelijke’ doeleinden, zoals bebouwing en infrastructuur (figuur 1.1). Het ‘stedelijk’ oppervlak op het eiland wordt bovendien minder intensief gebruikt dan gemiddeld in Zeeland en in het landelijk gebied in Nederland (figuur 1.2).

Het landelijk gebied in ons land is, zowel ruimtelijk als sociaal-economisch, van grote betekenis. Volgens de CBS-indeling van Nederlandse gemeenten naar verstedelijkingsgraad telt ons land nog een groot aantal ‘landelijke’ gemeenten. Dit landelijk gebied beslaat een oppervlakte van ruim 26.500 km² en is het thuis van ruim 5,7 miljoen inwoners en bijna 350.000 bedrijven die gezamenlijk een werkgelegenheid van bijna 2,1 miljoen banen bieden. Hiermee is het landelijk gebied goed voor bijna 80% van de Nederlandse oppervlakte, voor 35% van het aantal inwoners, voor 39% van het aantal bedrijven en voor 28% van de werkgelegenheid.

Verschillen in verstedelijking in Nederland

Nederland is in hoge mate verstedelijkt. In vergelijking met veel van zijn buurlanden wordt ons land dan ook vaak als een groot ‘urban field’ gekarakteriseerd. Niettemin vertonen gemeenten in ons land (nog) een aanzienlijke variatie in dichtheid van bewoning en activiteiten. Daarnaast verschillen gemeenten qua groeitempo en samenstelling van de bevolking, op aspecten van welvaart en welzijn en naar economische structuur en ontwikkeling.

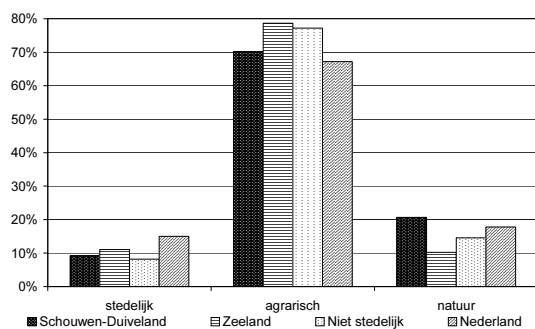
Het CBS deelt op grond van het aantal adressen per km² de Nederlandse gemeenten in vijf categorieën van verstedelijking in, van ‘zeer sterk stedelijk’ bij 2.500 adressen of meer per km², tot ‘niet stedelijk’ bij minder dan 500 adressen per km².

De categorie van de ‘zeer sterk stedelijke gemeenten’ wordt gevormd door de elf dichtstbevolkte gemeenten in ons land, zoals Amsterdam en Leidschendam-Voorburg. De meeste andere grote gemeenten, zoals Breda en Amersfoort, behoren tot de categorie ‘sterk stedelijk’. Deze beide categorieën worden in deze studie verder als ‘stedelijk’ aangeduid.

Bij de ‘matig stedelijke gemeenten’, met 1.000 tot 1.500 adressen per km², overheersen voorsteden als Geldrop en Houten. Deze categorie, die hier verder ‘suburbaan’ genoemd zal worden, kenmerkt zich door een groot verloop onder de gemeenten, doordat enerzijds ‘matig stedelijke gemeenten’ in hoog tempo ‘stedelijk’ worden en doordat ‘weinig stedelijke gemeenten’ tot de categorie toetreden.

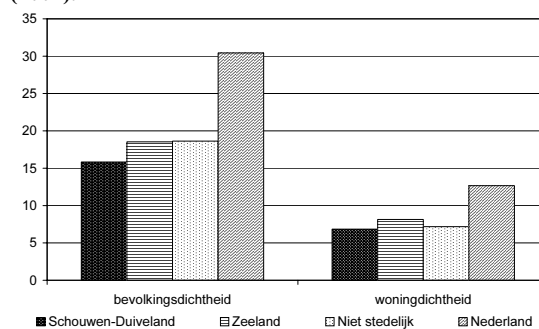
Bij de ‘weinig stedelijke gemeenten’ gaat het veelal om landelijk gebied met een kern van behoorlijke omvang, zoals Leek. Mierlo en Simpelveld. De ‘niet stedelijke gemeenten’, zoals Bredewiede, Borsele en Rijnwaarden, ontberen doorgaans zo’n kern. Beide categorieën worden hier verder ‘landelijk’ genoemd.

Figuur 1.1. Grondgebruik (1996).

Bron: CBS.

Figuur 1.2. Aantal inwoners en woningen per hectare (2002).

Bron: CBS.

Maatschappelijke en economische ontwikkelingen leiden tot een sterke verstedelijking van ons land. Vanouds verschillen ‘stad’ en ‘land’ in ruimtelijk en in sociaal-economisch opzicht van elkaar. Steden kenmerken zich in ruimtelijke zin door een hoge intensiteit van grondgebruik, terwijl in het landelijk gebied juist sprake is van een lage dichtheid van bevolking, activiteiten en bebouwing. Daarnaast zijn steden brandpunten van vernieuwing die qua sociale en economische ontwikkeling vooroplopen. De multiculturele samenleving, de individualisering en de ‘verdienstelijking’ zijn in de steden verder voortgeschreden dan in het landelijk gebied. De afgelopen decennia hebben een sterke groei van de bevolkingsomvang, de bedrijvigheid en de mobiliteit in ons land te zien gegeven. Bovendien zijn economie en samenleving van karakter veranderd. Het aantal allochtonen en ouderen nam in absolute en relatieve zin snel toe en de gemiddelde huishoudenomvang daalde sterk. Internationale concurrentie en specialisatie leidden ertoe dat ons land als vestigingsplaats voor productieactiviteiten aan betekenis heeft verloren en het aandeel van dienstverlenende activiteiten in de Nederlandse economie is sterk gegroeid. Daarbij heeft Nederland zich ontwikkeld tot een netwerkeconomie en een netwerksamenleving. Activiteiten van burgers en bedrijven spelen zich in een steeds grotere ruimte af, fysiek, qua tijd en maatschappelijk en cultureel. De toegenomen welvaart en mobiliteit stellen burgers en bedrijven in staat om hun wensen te vervullen ten aanzien van de activiteiten die zij ondernemen en omtrent de plaats waar en het tijdstip waarop zij dit doen. Het beslag van wonen, werken, recreatie en infrastructuur op de ruimte is in de afgelopen decennia daardoor nog veel sterker gegroeid dan de bevolkingsomvang¹. De stad ruikt op, ten koste van het landelijk gebied, zowel in ruimtelijke als in sociaal-economische zin.

1.1 Centrale vraag, leeswijzer en werkwijze

Schouwen-Duiveland: hom of kuit? Het citaat uit het ‘bestuurlijk toekomstbeeld’ van burgers, bedrijven en bestuurders op Schouwen-Duiveland dat boven dit hoofdstuk staat vermeld, verwoordt impliciet de spanning tussen enerzijds het karakter van het eiland als landelijk gebied en anderzijds de veranderingen waartoe maatschappelijke ontwikkelingen kunnen leiden. Het ‘toekomstbeeld’ waartoe deze ontwikkelingen mogelijk zullen leiden, ligt echter niet vast, maar varieert met de mate waarin deze ontwikkelingen zich voordoen. Hoe dan ook, de ontwikkelingen hebben grote gevolgen voor het gebruik van de ruimte op het eiland. De centrale vraag in dit rapport luidt dan ook:

Welke scenario's kunnen worden onderkend bij de toekomstige ontwikkeling van Schouwen-Duiveland en wat zijn in ruimtelijke opzicht de gevolgen van deze scenario's voor Schouwen-Duiveland?

¹ Sinds 1950 is het aantal inwoners van ons land toegenomen met 60%, het bebouwde oppervlak is in deze periode verdubbeld.

De toekomst werpt zijn schaduw vooruit in het heden. Daarom worden de toekomstbeelden ingebed in een schets van het huidige sociaal-economische karakter van Schouwen-Duiveland. Allereerst komen in hoofdstuk 2 de omvang en de samenstelling van de bevolking en het woon- en leefklimaat op het eiland aan de orde. In deze aspecten kan het aanknopingspunt worden gevonden voor een toekomstige ontwikkeling in de richting van een ‘woonzorgeconomie’ en voor een grootschalige verstedelijking van Schouwen-Duiveland.

In hoofdstuk 3 wordt vervolgens ingegaan op de economische structuur en ontwikkeling van het eiland. Deze vormen het aanknopingspunt voor de mogelijke ontwikkeling van een economie die is gespecialiseerd in agrarische productie (hoofdstuk 4) of juist voor verdere toeristisch-recreatieve ontwikkeling (hoofdstuk 5).

De mate waarin deze mogelijke toekomstbeelden haalbaar zijn, wordt bepaald door de specifieke ligging van de gemeente in de Zeeuwse delta en door de politieke wenselijkheid. Als kader voor deze schets wordt daarom in dit hoofdstuk in het kort ingegaan op de problematiek van de wateroverlast en op het ruimtelijk beleid in Zuidwest-Nederland. Tot slot wordt aan de hand van een citaat aan het begin van ieder hoofdstuk een korte samenvatting gegeven.

In het onderzoek wordt Schouwen-Duiveland als ‘landelijke’ gemeente de maat genomen.

Om het karakter van het eiland goed te kunnen duiden, is vergelijking met andere gebieden, ‘benchmarking’, noodzakelijk. Daarom wordt Schouwen-Duiveland in het perspectief geplaatst van de niet-stedelijke gemeenten in ons land en van de provincie Zeeland. In de eerste paragraaf van het betreffende hoofdstuk komen de maatschappelijke ontwikkelingen in het landelijk gebied telkens uitdrukkelijk aan de orde. De gevolgen die deze ontwikkelingen voor Schouwen-Duiveland zouden kunnen hebben, worden in kwalitatieve termen bepaald en vervolgens in kwantitatieve termen uitgedrukt in gevolgen voor het grondgebruik in de gemeente. Daarmee wijkt het perspectief van deze studie af van de recente Sociale Structuurschets van Schouwen-Duiveland (SCOOP, 2002), waarin vooral de sociaal-economische verschillen binnen Schouwen-Duiveland aan de orde komen.

Voor schets en ontwikkelingen is geput uit bronnen van een drietal typen. In de eerste plaats zijn gegevens over Schouwen-Duiveland in databestanden van onder andere het CBS, de Kamer van Koophandel en LISA geanalyseerd. De betreffende bron staat vermeld onder de grafieken die ter illustratie in de tekst zijn gevoegd. Voor de delen over de economische structuur en over toerisme & recreatie heeft de auteur samengewerkt met drs. C. Helmendach van de Kamer van Koophandel voor Zeeland. Voor dit deel van de analyse kon gebruik gemaakt worden van de uitslag van de ERBO-enquête over 2002.

Ten tweede is gebruik gemaakt van bestaande rapportages over het eiland. De literatuurlijst in de bijlage biedt een overzicht van deze bronnen. Ten derde zijn vertegenwoordigers van een aantal organisaties met belangen in het gebied of expertise met betrekking tot de mogelijke ontwikkelingen geïnterviewd omtrent hun visie op Schouwen-Duiveland en de mogelijke toekomstbeelden. In de bijlage wordt een overzicht van de geïnterviewde personen gegeven. De auteur dankt hen op deze plaats nogmaals voor hun medewerking. De interviews zijn door de auteur gebruikt als bron voor dit rapport. De inhoud van het rapport kan echter afwijken van de mening van de geïnterviewde personen.

1.2 Het water dringt zich op

Het water dringt zich op. Door menselijk handelen zal de klimaatverandering veel sterker zijn dan de afgelopen eeuwen het geval is geweest (zie kader Luctor et Emergo). De neerslag neemt toe, het weer wordt onstuimiger en de waterafvoer door de grote rivieren wordt grilliger. Daarnaast daalt het land als gevolg van inklinken door de voortdurende ontwatering. Droge grond heeft minder volume dan natte en anders dan voor de bedijkingen het geval was, wordt het land niet meer door overstromend zeewater opgehoogd. Bovendien zakt Nederland door een geologische oorzaak steeds verder weg. Ons land bevindt zich op dezelfde aardschol als Scandinavië. Naarmate het Scandinavisch Plateau sinds de jongste ijstijd door het wegvallen van

het gewicht van de ijsmassa verder omhoog veert, duikt de schol onder ons land verder naar beneden. Dat uit zich hier in tektonische spanningen (aardbevingen) en de daling van aardlagen. Door klimaatverandering en bodemdaling zal de zeespiegel voor de Nederlandse kust de komende eeuw met 65 tot 130 cm stijgen ten opzichte van het land (Zonneveld, 1977).

Wateroverlast kan externe en interne oorzaken hebben. Door de klimaatverandering en de zeespiegelstijging neemt de kans op overstroming vanuit zee of de grote rivieren toe. Met de groei van de bevolking en bebouwing worden de gevolgen van overstroming bovendien ernstiger. Wateroverlast binnendijs hoeft overigens niet alleen het gevolg te zijn van dijkdoorbraken, maar kan ook optreden door neerslagpieken, hoge grondwaterstanden en onvoldoende capaciteit van de riolering in het bedijkt gebied zelf. Daarnaast zijn verzilting en watertekorten ook vormen van overlast (WB21, 2002).

Resultaten van ruimtelijke ingrepen zijn pas op lange termijn merkbaar. ‘De gemeente vindt het primair van belang dat zich rondom de deltawateren geen ontwikkelingen voordoen die de veiligheid op Schouwen-Duiveland aan kunnen tasten’, wordt gesteld in de structuurvisie Schouwen-Duiveland (RDH, 2000). Daarom zijn maatregelen tegen wateroverlast nodig, die technisch en ruimtelijk van aard kunnen zijn. Aan de technische kant kan de traditionele dijkverzwaring, op een totnogtoe ongekende (ruimtelijke) schaal, ook de komende eeuw uitkomst bieden. Daarnaast kunnen door de aanleg van voorlanden, een flauwer dijktafstand of golfbrekers de golven worden gedempt (PIVD, 2003).

Een ruimtelijke maatregel is de acceptatie van overslagwater in een door slaperdijken beschermd gebied, dat daardoor verder alleen voor recreatie of natuur kan worden gebruikt. Ook kan compartimentering van het land plaatsvinden, waarvoor in veel gevallen bestaande binnendijken

---

Luctor et Emergo

Het warmer worden van het klimaat sinds de jongste IJstijd heeft geleid tot een forse stijging van de zeespiegel. De Noordzee en het Kanaal ontstonden en de monding van de grote rivieren Rijn, Maas en Schelde schoof met de kustlijn naar het zuiden en kwam te liggen in het betrekkelijk kleine gebied dat nu het zuidwesten van ons land vormt. Dit leidde, samen met het grote verschil tussen eb en vloed als gevolg van de trechtervorm van de Noordzee, ertoe dat de zee vooral in het zuidwesten van ons land een verwoestende werking heeft gehad. De zee brak hier door de duinenrij heen en overspoelde of vernietigde het grote veenpakket er achter. Slechts dankzij het opslibben van zand en klei in rustiger perioden en door grote menselijke inspanning kon Zeeland in zijn huidige vorm ontstaan.

Het binnendringen van de zee achter de duinen resulteerde in een stelsel van kreken, waartussen zich restanten van het oude veenlandschap bevonden: het oudland. Vanaf de donkere Middeleeuwen concentreerde de menselijke bewoning zich op de relatief hooggelegen binnenduintrand en kreekruggen aan de rand van dit oudland. Toen vanaf de negende eeuw de zee opnieuw opdrong, ontstonden in Zeeland, naar analogie van de terpen in het noorden, de kerkringdorpen, zoals Noordgouwe en Dreischor. Enkele eeuwen later leidde de druk van het water enerzijds en de ontwikkeling van het maatschappelijk organisatievermogen anderzijds, tot de aanleg van ringdijken. Het huidige Schouwen-Duiveland omvat vier van dergelijke relatief laag gelegen oudland-kernen: Schouwen, de polder Vier Bannen van Duiveland, Dreischor en Bommenede. De landinrichting van de jaren '50 heeft hier de oorspronkelijke verkaveling goeddeels doen verdwijnen, maar de ringdijken van deze kernen zijn nog grotendeels in tact.

De sterke bevolkingsgroei maakte het gedurende de Middeleeuwen aantrekkelijk om de schorren die tegen het oudland werden opgeslibt te bedijken. Zo ontstond van de dertiende tot de vijftiende eeuw het relatief hoog gelegen nieuwland. Op Schouwen-Duiveland bestaat dit nieuwland uit de loop van de oude kreken tussen de oudlandkernen, de Gouwe, het Dijkwater en Zonnemaire en uit de aanwas van Oosterland en Bruinisse. De vorming van het huidige Schouwen-Duiveland werd in 1610 afgerond met de aanleg van de zuidelijke dijk tussen Duiveland en Schouwen. Tegelijkertijd leidde het opdringen van de Oosterschelde aan de zuidkant van Schouwen tot voortdurende dijkvallen, die met inlaagdijken werden gerepareerd. Hierdoor kreeg het eiland zijn karakteristieke klompvorm.

kunnen worden gebruikt en daarnaast kunnen risicogevoelige functies, zoals wonen, werken en infrastructuur, kunnen worden beschermd door aparte dijken. In beide gevallen zijn verandering van grondgebruik en dure infrastructuur nodig.

Tot slot vormt ruimtelijke herinrichting de meest ingrijpende maatregel tegen wateroverlast. Hierbij kan worden gedacht aan aankoop en uitruil van grond en aan het tegengaan van ongewenste ontwikkeling met behulp van het ruimtelijke ordeningsinstrumentarium en het stimuleren van de gewenste ontwikkeling door landinrichting (WB21, 2002). De slechtste gronden en de gronden voor waterberging kunnen alleen nog voor natuur en recreatie worden gebruikt. Op andere lage gronden is nog wel landbouw mogelijk, maar moet akkerbouw wijken voor veeteelt. Overstroming leidt immers tot aanzienlijke oogstschade en kan bovendien certificering van de landbouwproductie in de weg staan. Daarom vormt ook de acceptatieplicht van maaisel en slib op landbouwgrond een probleem (ASD, 2003). De meest ingrijpende vorm van ruimtelijke herinrichting, de verplaatsing van bebouwing en infrastructuur, is vooralsnog geen onderwerp van beleid.

Toename van de afvoercapaciteit en extra berging zijn ook op Schouwen-Duiveland nodig.

Voor deze maatregelen tegen wateroverlast gelden de uitgangspunten dat de overlast niet mag worden afgewenteld op aangrenzend gebied en dat water eerst mag worden afgevoerd, als het binnen een gebied niet meer kan worden vastgehouden of geborgen. Het binnendijks vasthouden van extra water is in Zuidwest-Nederland nauwelijks mogelijk. Door de hoge grondwaterstand wordt in de huidige situatie al maximaal water vastgehouden. Bovendien is dankzij de ligging van de Zeeuwse eilanden aan buitenwater bij afvoer geen sprake van afwenteling. Daarom worden in de Deelstroomgebiedsvisie Zeeland (WB21, 2002) een beperkte toename van de afvoercapaciteit (technisch) en extra berging van het water (ruimtelijk) als maatregelen tegen binnendijkse wateroverlast voorgesteld. Door het Waterschap Zeeuwse Eilanden is voor Schouwen inmiddels een systeemanalyse uitgevoerd, die heeft geresulteerd in de plaatsing van extra pompen. Extra berging van water binnendijks kan plaatsvinden door het creëren van meer open water, de aanleg van natuurvriendelijke oevers en door gecontroleerde inundatie. Door de hoge kosten die met 'opvangpolders' gemoeid zijn en door maatschappelijke weerstand lijkt deze laatste vorm echter weinig haalbaar.

In de Deelstroomgebiedsvisie wordt berekend dat in Zeeland tot 2050 voor extra berging binnendijks 1070 ha nodig is. Dit houdt een verruiming van het binnendijkse areaal oppervlaktewater in met 25%. Voor Schouwen-Duiveland komt dit neer op een uitbreiding van de binnendijkse ruimte voor water en natuurlijke oevers met 134 ha (WB21, 2002).

De verzekeraarbaarheid van een activiteit gaat de aard van het grondgebruik mede bepalen.

Door de wateroverlast in de jaren '90 is de verzekeraarbaarheid daarvan door overheid, verzekeraars en consumentenorganisaties aan de orde gesteld. In de visie van de verzekeraars wordt overstroming vanuit zee en de grote rivieren een onverzekerbaar risico. Wel kan door de rijksoverheid de Wet Tegemoetkoming Schade bij rampen van toepassing worden verklaard, waarmee deze onverzekerbare schade kan worden vergoed. Particuliere verzekeraars zijn wel bereid om waterlast die het gevolg is van hevige regenval binnendijks te verzekeren. In de meeste particuliere polissen is deze dekking standaard opgenomen. Voor bedrijven is dit risico in het algemeen niet standaard gedekt, maar is eveneens wel dekking mogelijk. Afhankelijk van de aard, de omvang en de ligging van het bedrijf worden de dekkingsmogelijkheid en de premie individueel vastgesteld. Daarnaast wordt een verzekering tegen oogstschade ontwikkeld, waarbij sprake is van een pool waarin particuliere verzekeraars en de Nederlandse overheid deelnemen (VVZ, 2003).

De verzekeraarbaarheid van overstroming door regenval binnendijks maakt het uitvoeren van maatregelen voor afvoer en berging door waterschappen, provincies en gemeenten urgent. Als blijkt dat wateroverlast optreedt omdat de benodigde maatregelen niet zijn uitgevoerd, lijkt een claim van de verzekeraars op deze overheden in de rede te liggen. Daarbij mag worden verwacht dat de verzekering tegen oogstschade afhankelijk wordt van de mate waarin het agrarische grondgebruik aansluit bij het risico van waterschade. Het risico van wateroverlast bepaalt dan het

agrarische bedrijfstype. Bedrijfstypen waarbij de investering kan worden geconcentreerd in 'veilig' gebied, zoals de melkveehouderij of kastuinbouw, verdienen vanuit dit gezichtspunt de voorkeur boven akkerbouw of vollegrondstuinbouw. De landbouw moet zich met haar activiteiten dus voegen naar het water.

Stelling 1.1. Zeeland kan dankzij de ligging aan zee water blijven afvoeren. Dat houdt echter niet in dat ook in de toekomst alleen kan worden volstaan met technische maatregelen tegen wateroverlast. Water dringt zich op, ook binnendijks en nog voor het daadwerkelijk schade aanricht. Nu al moet vooral door de agrarische sector in het gebruik van de ruimte rekening worden gehouden met water. Stelling 1.1 luidt daarom:

- 1.1 De agrarische sector kan op Schouwen-Duiveland alleen overleven als wordt gekozen voor een bedrijfstype dat nauwelijks schade ondervindt van eventuele wateroverlast.

1.3 De spagaat van het ruimtelijk beleid

In het beleid voor het landelijk gebied is sprake van een spagaat. Het ruimtelijk beleid is praktisch het enige instrument waarmee de overheid binnen ons land differentieert in het vestigingsklimaat voor bedrijvigheid. In nationaal perspectief behoort het grootste deel van Zeeland, waaronder Schouwen-Duiveland, tot het landelijke gebied 'in de luwte' van de Randstad, de Brabantse steden en de Vlaamse Ruit. Het ruimtelijk beleid is er totnogtoe op gericht om verstedelijking van het landelijk gebied te voorkomen en daar 'rust & ruimte' te behouden en in het bijzonder geldt dit streven ook voor de 'groen/blauwe long' in Zuidwest-Nederland. Dit rijksbeleid vormt weliswaar het uitgangspunt voor het (ruimtelijk) beleid op provinciaal en lokaal niveau, maar houdt daar ook een beperking in van het streven naar ruimte voor wonen en werken en het behoud van voorzieningen. De druk van de verstedelijking wordt dan ook in (grote) delen van het landelijk gebied door regionale en lokale beleidsmakers niet weerstaan. Deze 'verrommeling' van het landschap in het landelijk gebied was destijds de aanleiding voor het formuleren van stringenter beleid in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Deze voorzag in een Nationaal Landschap Zeeuws-Zuidhollandse Delta om de tegenstelling tussen behoud en ontwikkeling in Zeeland op te heffen. In dit bestuurlijke kader zouden de mogelijkheden voor ontwikkeling door overheden en maatschappelijke organisaties gezamenlijk worden bepaald.

De spagaat van het (ruimtelijk) beleid komt ook in het provinciale beleid in Zeeland tot uiting. Zeeland moet in het provinciale perspectief in de komende jaren ruimte bieden aan een bescheiden groei van het inwonertal en de werkgelegenheid, ontwikkeling van schone bedrijvigheid, chemie en natte logistiek. Voor toerisme & recreatie wordt gestreefd naar en kwaliteitsverhoging, seizoensverlenging en ontwikkeling in het achterland. Voor het behoud van de agrarische sector moet deze zich op verschillende manieren kunnen ontwikkelen. Genoemd worden: vermenging, diversificatie, specialisatie en aandacht voor voedselveiligheid, biologische producten en landschapsbeheer. Tot slot moet rekening worden gehouden met de stijging van de zeespiegel (Zeeland, 2001).

De grenzen die door de rijksoverheid aan deze ontwikkeling worden gesteld, worden door de provincie en door de gemeente Schouwen-Duiveland erkend. Ontwikkeling kan plaatsvinden binnen 'strikte landschaps- en milieueisen' (Zeeland, 2002a). Schouwen-Duiveland is de eerste Zeeuwse gemeente die daarvoor een integrale gemeentelijke visie op de ruimtelijke ontwikkeling heeft geformuleerd (RDH, 2000).

Nieuwbouw van woningen en ontwikkeling van bedrijventerrein voor productie en (commerciële) diensten wordt geconcentreerd in de steden en dragende kernen. Op Schouwen-Duiveland betreft dat Zierikzee, Bruinisse en Scharendijke. Daarbuiten, in de dorpen, wordt alleen op zeer kleine schaal gebouwd voor de eigen groei en worden aan de ontwikkeling van bedrijfskavels ruimtelijke (tot 5 ha) en functionele beperkingen (geen groothandel en transport) gesteld. Het bedrijventerrein in Nieuwerkerk wordt dan ook niet uitgebreid. Verzorgende dienstverlening wordt geconcentreerd in de kernen. Grootschalige detailhandel daarbuiten wordt

tegengegaan. Nieuwe landgoederen worden alleen aansluitend aan enkele bestaande kernen of bij natuurontwikkelingsprojecten toegestaan.

Recreatie & toerisme concurreert met het belang van het open landschap en ook intern, tussen regulier bedrijfsleven en verbrede landbouw. Met de gebiedsgericht toekomstvisie Schouwen-West is de gemeente ook de bakermat van de herstructurering van toerisme & recreatie in Zeeland². Het ruimtebeslag van recreatiebedrijven mag in het kader van deze kwaliteitsverhoging en herstructurering van het bestaande toeristisch-recreatieve aanbod hooguit 20% toenemen. Daarnaast wordt in de structuurvisie met name het inspelen op de behoefte aan recreatie bij de boer en wandelen en fietsen genoemd. Recreatieactiviteiten door boeren mogen de bestaande recreatiebedrijven echter niet beconcurreren. Boerencampings mogen dan ook hooguit 15 plaatsen omvatten.

De ontwikkeling in de landbouw concurreert met het belang van het open landschap. Het provinciale beleid omtrent Nieuwe Economische Draggers uitgegaan van een restrictief scenario, waarbij in vrijkomende agrarische bebouwing alleen functies worden toegelaten die direct aansluiten bij landbouw, natuur en recreatie. Daarbij is de maximaal toegestane bedrijfsvloeroppervlakte van de nieuwe functie in de voormalige agrarische opstallen beperkt (Zeeland, 2000). In de structuurvisie wordt Schouwen zoveel mogelijk gereserveerd voor grootschalige, grondgebonden landbouw. Daar zijn slechts in bestaande gebouwen bij agrarische bedrijven niet-agrarische activiteiten mogelijk. Op de rest van het eiland zijn de mogelijkheden voor verbreding ruimer, maar ook hier heeft de agrarische productie het primaat. Het areaal glastuinbouw in Sirjansland wordt begrensd op maximaal 40 hectare (RDH, 2000).

Stelling 1.2. In de doelstellingen van het provinciale (ruimtelijk) beleid worden zowel economische en demografische ontwikkeling genoemd, als behoud van het open landschap. De strikte landschaps- en milieueisen perken de mogelijkheden voor ontwikkeling van het bedrijfsleven, agrarisch, toeristisch-recreatief en anderszins, echter sterk in. Stelling 1.2 luidt daarom:

1.2 Schouwen-Duiveland moet kiezen tussen economische ontwikkeling of behoud van het open landschap. Het is hom of kuit!

---

² Inmiddels heeft dit programma tot resultaten geleid: het transferium in Renesse, toeristische fietsroutes, inlichtingenpunt Plompetoren, streekeigen en cultuurhistorische boerenerven, kanoroutes, sanering/verplaatsing van twee campings, een kwaliteitsverbeteringstraject voor verblijfsrecreatiebedrijven en een scholingsprogramma voor ondernemers in de verblijfsrecreatie/horeca (Zeeland, 2002a).

Hoofdstuk 2. Bevolking en woonklimaat op Schouwen-Duiveland

'Leefbaarheid maak je samen' (Gemeente SD, 2003a).

Samenvatting hoofdstuk2: de bevolkingsgroei op Schouwen-Duiveland is onvoldoende om de schaalvergroting in het aanbod van voorzieningen te pareren. De bevolking op Schouwen-Duiveland is de afgelopen jaren relatief sterk toegenomen, vooral door vestiging uit binnen- en buitenland. Per saldo trekken jongeren weg en vestigen 'gezinsvormers' en 'empty-nesters' zich op het eiland. Het resultaat was een sterke vergrijzing van de bevolking (paragraaf 2.2). De ontwikkeling van een 'woonzorgeconomie' ligt daardoor in de rede (paragraaf 2.3). Het is goed toeven op Schouwen-Duiveland. De bevolking heeft veel ruimte en werkgelegenheid tot zijn beschikking en is welvarend. Ondanks de bevolkingstoename en de 'kustbonus' biedt het eiland voor tal van voorzieningen echter te weinig draagvlak. Daarvoor zou het inwonertal van het eiland aanzienlijk moeten toenemen (paragraaf 2.4).

2.1 Bevolking en woonklimaat in het landelijk gebied

Het aandeel van het landelijk gebied in de Nederlandse bevolking is het afgelopen decennium afgenomen en zal verder afnemen. De bevolkingsomvang van het landelijk gebied is in de jaren '90 met ruim 330.000 mensen gegroeid. Daarmee kwam 30% van de Nederlandse bevolkingsgroei in het landelijk gebied terecht. De steden namen 38% van deze groei voor hun rekening, 'suburbia' bijna eenderde. Landelijk gebied en steden ontliepen elkaar niet veel qua tempo van de bevolkingsgroei (+6%), maar bleven beide ver achter bij 'suburbia', waar de bevolking met ruim 11% toenam.

De bevolkingsprognose voor het lopende decennium duidt op versterking van de groei in de steden. Het groeitempo zal er rond 7% bedragen, waardoor meer dan de helft van de bevolkingstoename voor rekening van de steden zal komen. De bevolkingsgroei in het landelijk gebied (+3%) zal daarbij ver achter blijven. Naar verwachting zal slechts een vijfde deel van de bevolkingsgroei tussen 2001 en 2010 in het landelijk gebied terechtkomen.

De bevolkingsomvang van het landelijk gebied groeide dankzij een relatief hoog geboortesaldo. Het migratiesaldo was er echter zeer laag en veelal slechts positief dankzij de aanwas vanuit het buitenland. Veel 'landelijke' gemeenten vertoonden een binnenlands vertrekoverschot. De uitstroom van bewoners was er groter dan de instroom, waardoor hier en daar trad zelfs een daling van de bevolkingsomvang optrad. De steden in ons land vertoonden het omgekeerde beeld en zijn in de jaren '90 vooral gegroeid door een fors vestigingsoverschot. Het aantal mensen dat zich in de stad vestigde was groter dan het aantal mensen dat de stad de rug toekeerde. Het geboorteoverschot in de steden was echter relatief klein. De sterke bevolkingsgroei van de suburbane gemeenten stoelde op een groot geboorteoverschot en een groot vestigingsoverschot.

Het landelijk gebied en suburbia tellen relatief veel jongeren en 'empty nesters', maar juist relatief weinig 'jong-productieven'. Relatief veel mensen leven er in het verband van een gezin of een tweepersoonshuishouden. In de steden is het aandeel van de jongeren tot 25 jaar juist relatief laag en het aandeel van de categorie van 25 tot 45 jaar zeer hoog. Ook tellen steden relatief veel eenpersoonshuishoudens en juist weinig gezinnen. Dit verschil in bevolkingssamenstelling tussen 'stad' en 'land' is voor een belangrijk deel het gevolg van leeftijdsspecifieke migratiestromen tussen gemeenten. De Nederlander maakt gedurende zijn leven als het ware een 'trektocht' door de verstedelijkingscategorieën. Jongeren trekken voor werk of studie naar de steden, wat daar een hoog aandeel van 'twintigers' en eenpersoonshuishoudens tot gevolg heeft. Bij gezinsvorming en ook daarna, verhuist een deel van de stedelijke bevolking naar suburbia of naar het landelijk gebied, op zoek naar 'rust & ruimte' voor zichzelf of de kinderen.

De migratie naar het landelijk gebied heeft een sterk selectief karakter. De migranten kunnen worden gekenschetst als ‘vutters’, middenklasse en huishoudens die weinig binding hebben qua werkplek (Daalhuizen e.a., 2003). De wens om in het landelijk gebied te wonen leeft echter bij een veel groter deel van de bevolking, waarbij vooral afwisseling in het landschap, bos en nabijheid van de zee belangrijk worden geacht. Deze wens heeft geen relatie met persoonlijke kenmerken als inkomen, leeftijd en opleiding, maar wel de mate waarin men bekend is met het landelijk gebied. Voor een deel gaat het hierbij om retourmigratie. Het geringe aanbod van voorzieningen en werk in het landelijk gebied perkt het aantal mensen dat er daadwerkelijk heentrekt sterk in. Tot slot keren ouderen het landelijk gebied per saldo juist de rug toe, zodra zij gebrekkig worden en niet meer op eigen kracht gebruik kunnen maken van voorzieningen in de kernen.

De ‘multiculturele samenleving’ is vooralsnog een sterk stedelijk fenomeen, zo blijkt uit de etnische samenstelling van de bevolking in ‘stad’ en ‘land’. Hoewel praktisch alle gemeenten in ons land een buitenlands vestigingsoverschot hebben, vestigen immigranten zich als vanouds nog veruit het meest in de (grote) steden. Daar woont dan ook driekwart van de 1,5 miljoen niet-Westerse allochtonen in ons land. Een zesde van de stedelijke bevolking is nu allochtoon. In het landelijk gebied bedraagt het allochtone aandeel 3%. De afgelopen jaren vertoonden met name de voorsteden en in mindere mate het landelijk gebied (+18%) een sterke relatieve groei van het aantal allochtonen. Dat duidt er op dat de spreiding van allochtonen over het land in gang is gezet. In het landelijk gebied groeit het allochtone aandeel in de bevolking relatief hard doordat deze gemeenten een buitenlands vestigingsoverschot combineren met een binnenlands vertrekoverschot.

Het inkomen per inwoner in het landelijk gebied is laag door het grote aandeel van mensen die niet werken. De arbeidsparticipatie is er laag door het grote aandeel van jongeren en in mindere mate ouderen in de bevolking. ‘Suburbia’ is het meest welvarende deel van het land. Het gemiddeld inkomen per inwoner en ook het gemiddeld vermogen per vermogensbezitter is in dit type gemeenten het hoogst. Het landelijk gebied telt echter relatief veel gezinnen, veelal met meer dan een inkomen. Daardoor is het inkomen per huishouden er juist hoog. Ook is het aantal vermogensbezitters in het landelijk gebied relatief groot en neemt de gemiddelde woningwaarde toe naarmate een gemeente ‘landelijker’ is.

‘Rust & ruimte’ en gebrek aan ‘leefbaarheid’ gaan in het landelijk gebied hand in hand. Bewoners van het landelijk gebied hebben meer ‘de ruimte’ voor woningen, bedrijven, voorzieningen en infrastructuur dan stedelingen. Bovendien wordt deze ruimte minder intensief gebruikt dan in de stad. Het landelijk gebied kent nauwelijks hoogbouw. Daardoor zijn de woningen en de kavels waarop ze staan er gemiddeld groter dan in stedelijke gebieden. ‘Landelijke rust’ vertaalt zich bovendien ook in veiligheid. De criminaliteit per inwoner is in het landelijk gebied veel lager dan in de steden.

Daarnaast is het landelijk gebied in vergelijking met het inwonertal goed bedeed met ‘basisvoorzieningen’. Dat zijn voorzieningen die vaak of door velen worden gebruikt, zoals scholen en supermarkten. Anderzijds houdt dit in dat deze voorzieningen in het landelijk gebied minder omzetspotentieel hebben dan in de steden. Met andere woorden, het gebruik van deze voorzieningen in het landelijk gebied is minder efficiënt dan in de steden.

Typische ‘centrumvoorzieningen’, zoals winkels voor luxe goederen en middelbare scholen, zijn echter vooral in goed bereikbare en centraal gelegen stedelijke centra te vinden en niet in het dunner bevolkte landelijk gebied. Deze voorzieningen vormen de dragers voor de streekfunctie die de steden hebben ten aanzien van hun ommeland. In de steden woont gemiddeld 60% van de potentiële klanten buiten de gemeente zelf, in het landelijk gebied is dat gemiddeld slechts 30%. De matige ‘leefbaarheid’ in het landelijk gebied blijkt echter vooral uit het lage voorzieningenaanbod per km². De achterkant van de medaille van ‘rust en ruimte’ is de gemiddeld grote afstand die bewoners moeten afleggen om van voorzieningen gebruik te maken.

2.2 De bevolking van Schouwen-Duiveland

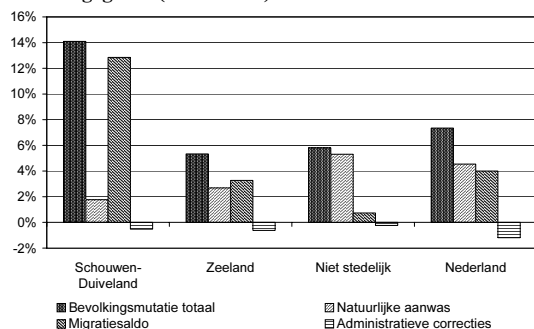
De bevolking van Schouwen-Duiveland is in de jaren '90 fors toegenomen. Op 1 januari 2001 telde Schouwen-Duiveland 34.194 inwoners, ruim 4.200 meer dan in 1990. Daarmee overtrof het eiland qua tempo van de bevolkingsgroei (+14%) zowel het gemiddelde voor het landelijk gebied in Nederland (6%), als de provincie Zeeland (+5%) in deze periode (figuur 2.1). Voor het lopende decennium wordt echter een aanzienlijk lager groeitempo voorspeld. In de periode 2001 – 2010 zal het inwonertal van het eiland naar verwachting met ruim 2.000 personen toenemen (+6%)³.

Bevolking en economische ontwikkeling

De economische ontwikkeling in een gebied wordt in belangrijke mate bepaald door de omvang en de aard van de bevolking. Ten eerste vormt de regionale bevolking een belangrijke afzetmarkt voor het (regionale) bedrijfsleven en levert zij het draagvlak voor allerlei voorzieningen. Daarom zijn omvang en groei van de bevolking belangrijke kenmerken van een gebied. Ook bepalen eigenschappen van de bevolking, zoals leeftijd en herkomst, de richting waarin deze afzetmarkt zich ontwikkelt. Ten tweede is de bevolking de bron van de belangrijkste productiefactor voor het regionale bedrijfsleven: arbeid. Arbeidsparticipatie en opleidingsniveau van de bevolking zijn in dit opzicht belangrijke aspecten.

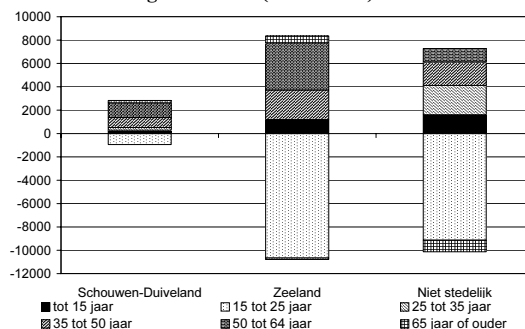
Daarnaast was de samenstelling van deze bevolkingsgroei opmerkelijk. In het landelijk gebied is het geboorteoverschot doorgaans de belangrijkste factor achter de bevolkingsgroei. Als gevolg van het geringe aandeel dat de leeftijdscategorie van 25 tot 45 jaar in de bevolking inneemt, kende Schouwen-Duiveland de afgelopen jaren echter juist een relatief klein geboorteoverschot. De sterke bevolkingsgroei op het eiland was dan ook het resultaat van het vestigingsoverschot. Tussen 1990 en 2001 bedroeg dit vestigingsoverschot 12% van de bevolkingsomvang in 1990 (figuur 2.1). Schouwen-Duiveland was daarmee in de jaren '90 in Zeeland op Goes na de gemeente met het grootste (absolute en relatieve) vestigingsoverschot.

Figuur 2.1 Omvang en samenstelling van de bevolkingsgroei (1990-2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.2 Omvang en samenstelling van het binnenlands migratiesaldo (1990-2001).

Bron: CBS.

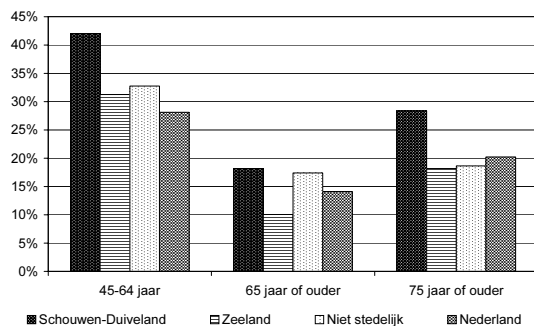
Het vestigingsoverschot voor Schouwen-Duiveland deed zich voor bij de buitenlandse migratie en bij de binnenlandse migratie. Een buitenlands vestigingsoverschot is voor de meeste Nederlandse gemeenten, ook in het landelijk gebied, een bekend verschijnsel. De opvang van asielzoekers vindt immers plaats in het gehele land. Het binnenlandse vestigingsoverschot van Schouwen-Duiveland is echter opmerkelijk voor een 'landelijke' gemeente. Het landelijk gebied als geheel kende in de jaren '90 juist een binnenlands vertrekoverschot van 1%.

³ De bevolking van Schouwen-Duiveland is verder gegroeid tot 34.484 personen op 1 januari 2003 (CBS). Vorig jaar nam de bevolking echter met 86 personen af (PZC, 6-1-2004). De gemeenten waar veel woningen werden opgeleverd, zoals Tholen en Goes, vertoonden de sterkste bevolkingsgroei.

Met name bij de leeftijdscategorieën van 35 tot 65 jaar was sprake van een binnenlands vestigingsoverschot. De categorie van 50 tot 65 jaar, de ‘baby boomers’, was zelfs goed voor bijna de helft van het binnenlands migratiesaldo voor het eiland (figuur 2.2) en daarmee past Schouwen-Duiveland althans qua leeftijdsopbouw van de migratiestroom goed in het beeld dat voor het landelijk gebied geldt⁴. Daarnaast kende de gemeente per saldo ook een instroom van bewoners van 65 jaar of ouder, wat ongebruikelijk is voor een ‘niet stedelijke’ gemeente. Het matige voorzieningenniveau maakt deze categorie gemeenten immers vooral voor ouderen onaantrekkelijk als woonplaats. Wel in overeenstemming met het ‘landelijke’ karakter van de gemeente was het vertrekoverschot onder jongeren in de leeftijdscategorie van 15 tot 25 jaar. Zowel in Zeeland als elders in het landelijk gebied trekt deze categorie omwille van opleiding of werk doorgaans in groten getale naar de steden. Ook vertoonde de leeftijdscategorie van de ‘gezinsvormers’ een gebruikelijk vestigingsoverschot.

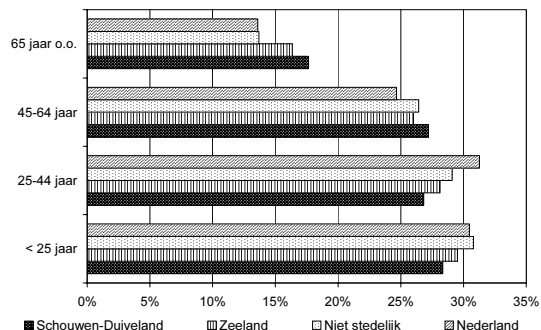
In de jaren '90 trad een sterke vergrijzing van de bevolking van Schouwen-Duiveland op (figuur 2.3). De categorie van 65 jaar of ouder (+18%) kende een voor een landelijke gemeente gebruikelijke groei, maar de categorie van 45 tot 65 jaar groeide op het eiland veel sterker (+42%) dan gemiddeld in het landelijk gebied. Als gevolg van de toename van deze leeftijdscategorieën is de bevolking van Schouwen-Duiveland, met name in de Westhoek, inmiddels sterk vergrijsd (figuur 2.4). Ruim 6.000 mensen, 17% van de eilandbevolking, zijn 65 jaar of ouder. Landelijk heeft deze categorie een aandeel in de bevolking van slechts 13%. Relatief nog sterker is de ‘dubbele vergrijzing’ op Schouwen-Duiveland. In 2002 telde het eiland 2.900 inwoners van 75 jaar of ouder. Dat was bijna 10% van de bevolking, terwijl dit aandeel toen landelijk op 6% lag. Het aandeel van de ‘jong-productieve’ leeftijdscategorie en van jongeren in de bevolking van Schouwen-Duiveland was navenant veel lager dan gemiddeld in ons land.

Figuur 2.3 Voortgang vergrijzing (1990-2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.4 Leeftijdssamenstelling bevolking (2001).

Bron: CBS.

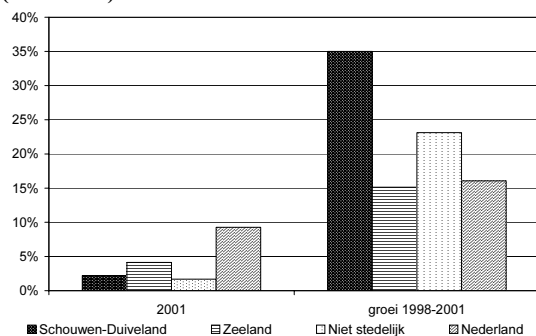
Schouwen-Duiveland telt relatief weinig gezinnen en het aandeel van dit type huishoudens neemt verder af. Gezinnen vormen slechts 35% van de huishoudens op het eiland, waar dit aandeel in het landelijk gebied gemiddeld 43% bedraagt. Het aandeel van eenpersoonshuishoudens en tweepersoonshuishoudens zonder kinderen is hier door de instroom van ‘empty nesters’ en door de sterke vergrijzing van de bevolking voor een ‘landelijke’ gemeente juist zeer groot, met name in de Westhoek en in Zierikzee (SCOOP, 2002). Daarbij is het aantal eenpersoonshuishoudens in de afgelopen jaren wat sterker gegroeid dan gemiddeld in

⁴ Het vestigingsoverschot dat Schouwen-Duiveland in de jaren '90 kende, kwam voor de helft voort uit buitenlandse migratie en voor de helft uit binnenlandse migratie. Deze verschillen sterk qua leeftijdsopbouw. De gemiddelde leeftijd van buitenlandse migranten, waaronder asielzoekers, is relatief laag. Daardoor was de gemiddelde leeftijd van de ‘nieuwkomers’ op Schouwen-Duiveland lager dan de gemiddelde leeftijd van de ‘zittende’ bevolking (SCOOP, 2002).

het landelijk gebied. Het eiland biedt qua huishoudensamenstelling dan ook meer een suburbane aanblik dan een ‘landelijke’.

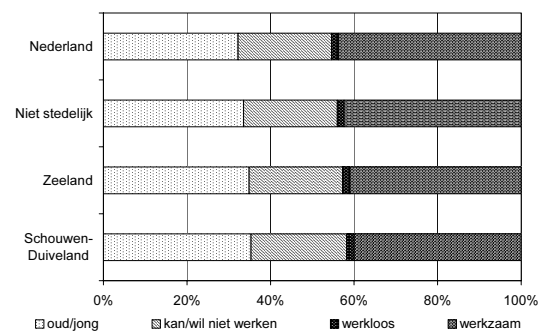
Het aantal niet-Westerse allochtonen⁵ op het eiland is in de afgelopen jaren sterk toegenomen (figuur 2.5). Deze toename was met 35% veel groter dan gemiddeld in het landelijk gebied (+23%) en in de provincie Zeeland. Het allochtone aandeel in de bevolking van Schouwen-Duiveland (2%) was in 2001 dan ook wat hoger geworden dan gemiddeld in de niet stedelijke gemeenten. Het aandeel was echter nog altijd laag in vergelijking met het provinciale (4%) en landelijke gemiddelde (10%) en nog zeer ver verwijderd van het aandeel in de steden (16%). Ondanks de sterke groei van het aantal allochtonen is de multiculturele samenleving op Schouwen-Duiveland dus nog niet sterk ontwikkeld.

Figuur 2.5 (Groei) aandeel niet-Westerse allochtonen (1998-2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.6 Arbeidsparticipatie (2001).

Bron: CBS.

2.3 Toekomstbeeld: behoefte aan ‘woonzorg’ door de sterke vergrijzing

De vergrijzing zal zich op Schouwen-Duiveland in de komende jaren voortzetten.

Schouwen-Duiveland telt een relatief groot aantal bewoners van 65 jaar of ouder en het aandeel van deze categorie zal de komende jaren nog toenemen. Landelijk, en ook voor Schouwen-Duiveland, wordt een groei met 15% verwacht in de periode 2001-2010. Naar verwachting zullen in 2010 op Schouwen-Duiveland bijna 6.900 mensen, een op de vijf inwoners, 65 jaar of ouder zijn. Landelijk zal het aandeel van deze categorie dan 15% bedragen. De dubbele vergrijzing zal nog sterker zijn. In de periode 2001-2015 zal het aantal mensen van 75 jaar of ouder toenemen met bijna eenderde. Als deze groeiverwachting ook voor Schouwen-Duiveland wordt bewaarheid, zullen hier in 2015 bijna 3.800 mensen hoogbejaard zijn. Dat is ruim 11% van de bevolking (IWZ, 2002).

De voortgaande vergrijzing noopt tot bezinning op het aanbod van voorzieningen. Ouderen geven aan zo lang mogelijk zelfstandig te willen leven en kunnen deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Dat geldt zowel voor mensen die in het dagelijks leven gebruik maken van ondersteuning, als voor mensen die (nog) geen hulp nodig hebben. Voor de gewenste zelfstandigheid is een grote diversiteit aan vraaggerichte voorzieningen nodig op het gebied van persoonlijke en huishoudelijke zorg, (levensloopbestendige) woonvormen en sociaal en financieel welzijn. Ouderen willen naar behoefte zelf hun zorg kunnen organiseren, zelfstandig, ‘buiten instituten en inrichtingen’ wonen, in redelijke welvaart leven en deel uitmaken van sociale verbanden. Verkokering van beleid, informatievoorziening en aanbod van zorg, en de bezuinigingen op zorg worden als belemmeringen gezien voor het tot stand komen van vraaggerichte zorg (ANBO, 2002a).

⁵ Volgens de definitie van het CBS zijn allochtonen: personen die in het buitenland zijn geboren en van wie tenminste één ouder ook in het buitenland is geboren (eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren en van wie beide ouders in het buitenland zijn geboren (tweede generatie).

Overigens treden grote regionale verschillen op in de mate waarin sprake is van vraaggerichte zorg. De wijze van waarop vraag en aanbod worden afgestemd, het inzicht in de woonwensen en de diversiteit van het aanbod van woonvormen, verschillen per gemeente. Dit lokale beleid voor ouderen is op Schouwen-Duiveland zeer goed. Op dit aspect staat de gemeente met een score van 7,42 op een schaal van 0 tot 10, samen met Utrecht, op de gedeelde zesde plaats in de rangorde van Nederlandse gemeenten⁶ (ANBO, 2002b).

De behoefte aan woningen waarin ouderen zelfstandig kunnen blijven wonen, neemt toe door de vergrijzing en de ‘extramuralisering’. Deze behoefte is niet meegenomen bij het bepalen van de woningbouwcontingenten en leggen daardoor extra druk op de regionale woningmarkt. In praktijk staan rijk en provincie gemeenten toe om deze extra woningen te bouwen. Hiertoe worden per provincie regionale analyses gemaakt van deze behoefte. Voor Schouwen-Duiveland wordt verwacht dat tot 2010 elk van de categorieën zorgwoningen, aangepaste woningen en overige ouderenwoningen met ongeveer 185 eenheden zou moeten toenemen⁷. In deze berekening is niet de behoefte aan soortgelijke woonvormen door mensen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen meegenomen (Zeeland, 2003).

Figuur 2.7 Behoefteraming intramurale en extramurale woonvormen in een kern met 10.000 inwoners.

	2000	2015
behoefte aan intramurale en extramurale woonvormen per 10.000 inwoners		
intramuraal	154	58
cluster/beschut	12	95
woonzorg	187	285
totaal	353	438
	groei	groei%
intramuraal	-96	-62%
cluster/beschut	83	692%
woonzorg	98	52%
totaal	85	24%

Bron: IWZ.

Figuur 2.8 Idem voor Schouwen-Duiveland.

	2000	2015	groei
inwoners	34.194	36.509	2.315
intramuraal	527	212	-315
cluster/beschut	41	347	306
woonzorg	639	1.041	401
totaal	1.207	1.599	392
idem bij aandeel ouderen 31% hoger			
intramuraal	690	277	-412
cluster/beschut	54	454	401
woonzorg	838	1.363	525
totaal	1.581	2.095	514

Bron: CBS/IWZ/Primos.

De behoefte aan zorgwoningen op Schouwen-Duiveland neemt fors toe. De raming van de provincie is gebaseerd op onder meer de planologische kengetallen wonen en zorg die door het Innovatieprogramma Wonen en Zorg voor een kern met 10.000 inwoners zijn ontwikkeld (figuur 2.7). Daarvoor wordt er van uitgegaan dat tot 2015 bijna tweederde van de huidige bewoners van zorginstellingen in enigerlei vorm zelfstandig gaat wonen en dat het aantal ouderen in deze periode met een derde toeneemt (IWZ, 2002). Uit toepassing van deze kengetallen op de verwachte bevolkingsgroei voor Schouwen-Duiveland vloeit een stijging van de behoefte aan zorgwoningen voort van 401 eenheden tot 2015, als voor Schouwen-Duiveland wordt uitgegaan van een gemiddelde leeftijdssamenstelling (figuur 2.8). Als echter het relatief hoge aandeel van de ouderen in de bevolking van Schouwen-Duiveland wordt meegewogen, ontstaat tot 2015 een

⁶ De koplopers in deze zijn: Etten-Leur (8,39), Apeldoorn en Noordoostpolder (8,06) en Amersfoort en Purmerend (7,74).

⁷ Bij zorgwoningen, aangepaste woningen en overige ouderenwoningen gaat het telkens om woningen die specifiek voor ouderen zijn gebouwd. De mate waarin de bewoner gebruik maakt van verpleging of zorg varieert echter. In zorgwoningen wordt verpleging of verzorging ontvangen vanuit een dienstencentrum. In een aangepaste woning wordt geen verpleging of verzorging ontvangen, maar wordt wel gebruik gemaakt van huishoudelijke diensten vanuit het dienstencentrum, zoals receptie en recreatie. In overige woningen wordt geen gebruik gemaakt van diensten vanuit het dienstencentrum.

behoeftetoename van 525 eenheden⁸. Daarmee zou de groei van het aantal zorgwoningen 40% beslaan van de groei die het Ministerie van VROM voorziet voor de totale woningvoorraad in de periode 2001 – 2015. Deze zorgwoningen worden echter niet ten lasten gebracht van het woningbouwcontingent voor Schouwen-Duiveland, maar kunnen ‘extra’ worden gebouwd.

Wonen en zorg raken al steeds meer geïntegreerd in elkaar en in het ‘gewone leven’.

Vanouds werd in de behoefte aan woonruimte voorzien door eigen woningbezit en vooral door woningbouwcorporaties. Deze hadden een regionale opdracht tot het voorzien in huisvesting voor hen die daarin niet zelf konden voorzien, of een categorale, voor het voorzien in huisvesting voor ouderen. Door de groei van het aantal ouderen en door ‘de groeiende wens om buiten instituten en tehuizen te (blijven) wonen’ neemt de vraag naar voor ouderen geschikte huisvesting sterk toe en woningcorporaties spelen daar op in⁹. Daarbij neemt de behoefte aan diensten op het gebied van persoonlijke en huishoudelijk zorg, die vanouds door zorginstellingen werd geboden, ook toe, zij het nu niet meer ‘intramuraal’, maar (ook) ‘extramuraal’¹⁰. Woningcorporaties en zorginstellingen bedienen daardoor dezelfde klanten en werken daarbij steeds vaker samen. Op Schouwen-Duiveland blijkt deze samenwerking uit het onlangs door de gemeente, Allévo en Zeeuwend gesloten convenant.

Extramuralisering van de zorg kan samengaan met marktverbreding. Er ontstaan woonzorgcomplexen, waarin de (voormalige) zorginstelling fungeert als dienstencentrum voor een aantal zelfstandig wonende gebruikers van die zorg, en woonzorgzones, waarin dergelijke diensten voor een wijk of woonkern worden aangeboden. Zo’n woonzorgzone is als het ware een ‘verdund’ woonzorgcomplex. Als vuistregel geldt dat in een woonzorgzone tussen 5% en 10% van de woningen bewoond wordt door zorgbehoevende huishoudens.

De faciliteiten die voor het zorgcentrum in een wijk of kern nodig zijn, kunnen echter ook worden ingezet voor voorzieningen op het gebied van onderwijs, welzijn en cultuur, en zelfs commerciële dienstverlening¹¹. Ouderen, en ook de andere bewoners van een wijk of woonkern, hebben immers niet alleen behoefte aan verpleging of zorg, maar ook aan sociale contacten en deelname aan het maatschappelijk leven. In Kerkwerpe hebben bewoners mate name behoefte aan de opname van een postagentschap, een pinautomaat, ruimte voor sociale contacten, een ouderensoos, vergaderruimte en een boodschappendienst in het dorps huis. Dat zou op den duur zeventien functies onder één dak moeten herbergen (Zeeland, 2003).

Multifunctionaliteit kan de efficiency van de dienstverlening verhogen. Door de kosten van deze faciliteiten over de voorzieningen te verdelen, kunnen deze voorzieningen worden behouden terwijl het draagvlak voor een voorziening separaat te klein zou zijn. Multifunctionele voorzieningen kunnen daardoor bijdragen aan het in stand houden van de leefbaarheid in kleine kernen. Overigens gaat het daarbij in praktijk vaak om kernen van 3.000 inwoners of meer. Op

---

⁸ Gezien het grote aantal inwoners dat nu tot de leeftijdscategorieën van 45 jaar of ouder behoort, kan de behoefte aan zorgwoningen in de toekomst zelfs nog groter zijn.

⁹ Zie bijvoorbeeld het aanbod van Zeeuwend: ‘Voor senioren hebben wij een bijzondere woonvorm, de zogenoemde servicewoning. Deze manier van wonen maakt het mogelijk om ook op hoge leeftijd zelfstandig te blijven wonen. De servicewoningen van Zeeuwend liggen in een cluster van ± 20 tot 50 woningen met gemeenschappelijke ruimten bij elkaar. De bewoners leven in een veilige omgeving met aanvullende dienstverlening van een conciërge en zorgarrangementen naar keuze. De woningen zelf zijn rolstoeltoegankelijk, praktisch ingedeeld en eenvoudig aan te passen aan de wensen en behoeften van de bewoner. Kortom, een ideale woonvorm om zo lang mogelijk zelfstandig te kunnen blijven in een veilige omgeving met gelegenheid om andere bewoners te ontmoeten’.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het aanbod van Allévo: ‘Allévo verleent zorg waar u woont. Allévo is dé specialist op uiteenlopende gebieden van zorgverlening bij u thuis. Persoonlijke aandacht voor de cliënt staat bij Allévo voorop. Door haar omvang is Allévo in staat om deskundige en probleemoplossende adviezen ‘op maat’ te geven’.

¹¹ Voorbeelden hiervan zijn het ‘Kulturhus’ in kleine kernen in Overijssel en de dorpsconciërge in De Peel.

Schouwen-Duiveland benaderen naast Zierikzeer slechts Bruinisse, Scharendijke en Burgh-Haamstede deze omvang.

In eerste instantie gaat het bij het gezamenlijk aanbieden van voorzieningen om het delen van huisvesting, maar er kan ook sprake zijn van het gezamenlijk inzetten van personeel. Het opzetten van een gezamenlijk servicecentrum blijkt een zeer langdurig proces te zijn, waarbij zowel de benodigde partners als de uitkomst zeer sterk per kern kunnen verschillen. Overigens levert het samengaan van voorzieningen ook efficiëncynadelen op, bijvoorbeeld voor het verbouwen van multifunctionele ruimten en omdat vrijwilligers afhaken omdat de schaal van de activiteiten hen te groot wordt (IBC, 2003).

Overheid en bedrijfsleven werken separaat aan het in stand houden van de leefbaarheid van kleine kernen. Bij het opzetten van woonzorgzones en dorpsvoorzieningen is naast de zorgsector vaak de lokale of provinciale overheid betrokken, door het goedkoop aanbieden van huisvesting, door subsidiëring van de exploitatie, of door betaling van de dorpsconciërge uit WIW-gelden of via een doorstroombaan (BB, 2003). Samenwerking tussen overheid, zorg en commerciële partijen blijkt lastig te zijn omdat subsidiëring door de overheid mogelijk ingrijpt in de concurrentie tussen ondernemingen. Niettemin is in een aantal landelijke gebieden in ons land sprake van servicewinkels die door het bedrijfsleven alleen, dus zonder subsidie, zijn opgezet. Deze servicewinkels worden geëxploiteerd door een lokale ondernemer, die naast zijn eigen activiteit ook de formules van een aantal franchisegevers voert. Daardoor kan deze extra inkomsten genereren, waardoor zijn bedrijf als geheel een aanvaardbaar rendement oplevert. Voor de consument biedt deze opzet het voordeel van service in de persoonlijke omgeving en voor de participerende franchisegevers ontstaat een rendabele formule met een kostenefficiënte distributie. Een servicewinkel beidt een viertal functies: een balie voor algemene informatie en service, informatiedragers, internetfunctionaliteit en een multifunctionele ruimte voor persoonlijke gesprekken met adviseurs van de deelnemende partijen (IBC, 2003).

Stelling 2.1. De bevolking van Schouwen-Duiveland is sterk vergrijsd en deze vergrijzing zal in de komende jaren bovendien toenemen. Daarom is niet alleen een forse uitbreiding van het aantal zorgwoningen nodig, maar dient ook het aanbod van zorg toe te nemen. Om deze zorg althans in een aantal kernen kostendekkend te kunnen bieden, is multifunctionaliteit van het aanbod nodig. Samenwerking tussen aanbieders vanuit de publieke sector en het bedrijfsleven maakt het proces weliswaar complexer maar kan de kans dat het multifunctionele aanbod daadwerkelijk kostendekkend is, doen toenemen. De kosten kunnen dan immers door meer partijen worden gedeeld en het ‘productenpalet’ van zo’n ‘servicewinkel’ is van toepassing op een bredere markt. Stelling 2.1 luidt daarom:

- 2.1 Een kostendekkend aanbod van voorzieningen is op Schouwen-Duiveland alleen te realiseren als private en publieke partijen de handen ineenslaan.

2.4 Welvaart en voorzieningen op Schouwen-Duiveland

Slechts weinigen op Schouwen-Duiveland verdienen hun brood met werken. De potentiële beroepsbevolking, het deel van de bevolking dat gezien zijn leeftijd zou kunnen werken, is hier door de sterke mate van vergrijzing van de bevolking klein (65%), zelfs voor een ‘landelijke’ gemeente (figuur 2.6). Daarnaast kiezen relatief veel inwoners er hier vanwege vervroegde uittreding, opleiding, zorgtaken, traditie of anderszins voor om niet te werken. Niet werken als gevolg van arbeidsongeschiktheid of werkloosheid¹² komen op Schouwen-Duiveland daarentegen betrekkelijk weinig voor. De beroepsbevolking is hier blijkbaar behoorlijk gezond. Al met al verrichten slechts vier van de tien bewoners van het eiland betaalde arbeid. Landelijk is dat aandeel bijna 45%.

---

¹² Werkloosheid wordt hier dus uitgedrukt als aandeel van de totale bevolking. Deze berekeningswijze wijkt af van de officiële definitie, die het aantal niet-werkenden afzet tegen de beroepsbevolking.

Welvaart en welzijn

De materiële welvaart in een gebied laat zich gemakkelijk meten in de vorm van het gemiddeld inkomen per inwoner of per huishouden, en het gemiddeld vermogen.

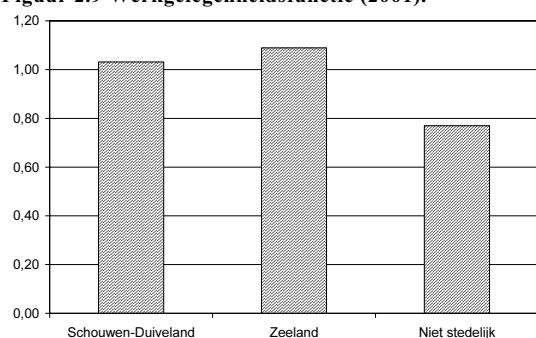
Het welzijnsniveau laat zich minder eenduidig bepalen. Ten eerste gaat het hierbij om kenmerken van de bewoners zelf, zoals gezondheid en maatschappelijke participatie. In het bijzonder is arbeidsparticipatie belangrijk. Werk zorgt immers voor inkomen, sociale verbanden, status en zekerheid. Ten tweede komt welzijn tot uiting in de eigenschappen van de gemeente als woon- en leefmilieu. Hierbij gaat het onder meer om het aanbod van woningen, voorzieningen en werk.

vooral een woonfunctie.

Schouwen-Duiveland heeft een sterke werkgelegenheidsfunctie. De Zeeuwse gemeenten vervullen hun rol als werkgelegenheidscentrum vooral binnen de provincie. De pendel vanuit andere provincies is beperkt. Van de werkzame personen in Zeeland exclusief Zeeuws-Vlaanderen is 97% afkomstig uit de provincie zelf. Dit aandeel geldt in de meeste gevallen ook voor de afzonderlijke gemeenten. Wel verschillen deze gemeenten qua aantrekkingskracht die zij binnen de provincie uitoefenen. Van de op Schouwen-Duiveland werkzame personen is 87% afkomstig van het eiland zelf, 9% uit de rest van Zeeland en 3% elders uit het land¹³. De sterke werkgelegenheidsfunctie van Schouwen-Duiveland hangt ongetwijfeld samen met de grote omvang van toerisme & recreatie op het eiland. Hierdoor kan hier een veel groter deel van de beroepsbevolking voor werk in de eigen gemeente terecht dan gemiddeld in het landelijk gebied. Evenals bij het aanbod van voorzieningen is bij het aanbod van werkgelegenheid op het eiland sprake van een ‘kustbonus’.

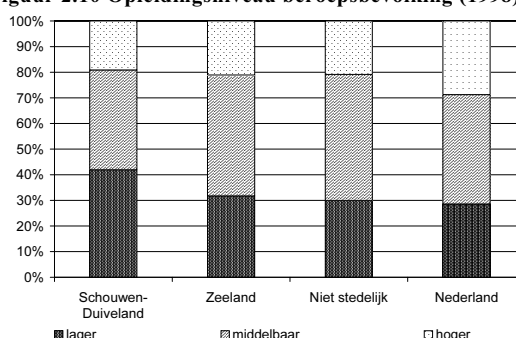
In vergelijking met de geringe omvang van de beroepsbevolking kent Schouwen-Duiveland een omvangrijke werkgelegenheid. Op iedere honderd leden van de beroepsbevolking telt het eiland 103 banen. Daarmee is de werkgelegenheidsfunctie (1,03) hier veel sterker dan gemiddeld in het landelijk gebied (0,77). Binnen de gemeente hebben Zierikzee en Renesse een sterke werkgelegenheidsfunctie (SCOOP, 2002). Het cijfer voor Schouwen-Duiveland zou in menig suburbane gemeente niet misstaan, maar is binnen Zeeland niet opvallend hoog (figuur 2.9). De provincie als geheel heeft een werkgelegenheidsfunctie van 1,09. Naast Goes (1,67) en Middelburg hebben de gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen een werkgelegenheidscijfer van meer dan ‘1’. De rest van de provincie, ook Vlissingen, vervult

Figuur 2.9 Werkgelegenheidsfunctie (2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.10 Opleidingsniveau beroepsbevolking (1998).

Bron: CBS.

Daarnaast hangt het relatief lage opleidingsniveau¹⁴ van de beroepsbevolking op het eiland

¹³ In Zeeland is Goes het belangrijkste centrum van werkgelegenheid en deze stad heeft ook de sterkste uitstraling in de provinciale arbeidsmarkt. Het aandeel van de werkzame personen in Goes dat ook in de gemeente woont bedraagt slechts 54%. Ruim 40% van de arbeidsplaatsen in de stad wordt bezet door pendelaars uit Zeeland. In Middelburg woont 61% van de werkzame personen in de stad zelf.

¹⁴ Het opleidingsniveau wordt hier onderscheiden in hoger (WO, HBO), middelbaar (VWO, HAVO, MBO) en lager (VMBO, basisonderwijs).

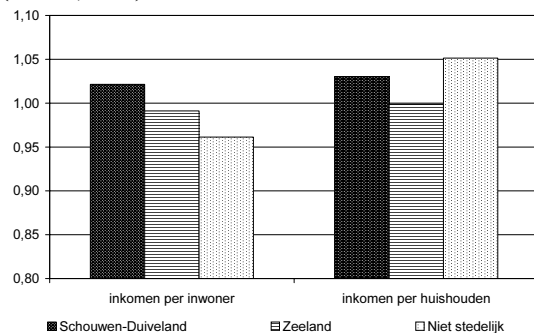

waarschijnlijk samen met de aard van de toeristisch-recreatieve werkgelegenheid (figuur 2.10). Meer dan 40% van de beroepsbevolking op Schouwen-Duiveland heeft een alleen een lagere opleiding genoten. Daarmee blijft het eiland zelfs nog ver achter bij het gemiddeld lage opleidingsniveau in het landelijk gebied.

Ondanks de geringe arbeidsparticipatie kent Schouwen-Duiveland een relatief welvarende bevolking. In vergelijking met het gemiddelde voor het landelijk gebied is het inkomen per inwoner hier hoog (figuur 2.11). Dit kan enerzijds het gevolg zijn van het relatief kleine aantal gezinnen, die meer dan de andere huishoudentypen leden tellen die niet verdienen. Anderzijds speelt ongetwijfeld het grote aantal mensen dat niet werkt maar wel een inkomen verwerft, zoals ouderen en vervroegd uitgetreden mensen, een rol. Hierdoor wordt het effect van de lage arbeidsparticipatie op het totale inkomen op het eiland verzacht. Het inkomen uit VUT, AOW en eventueel pensioen haalt het evenwel vaak niet bij het inkomen van tweeverdieners. Als gevolg hiervan is het inkomen per huishouden hier juist relatief laag. Bovendien telt het eiland relatief veel eenpersoonshuishoudens met maar één inkomen per huishouden.

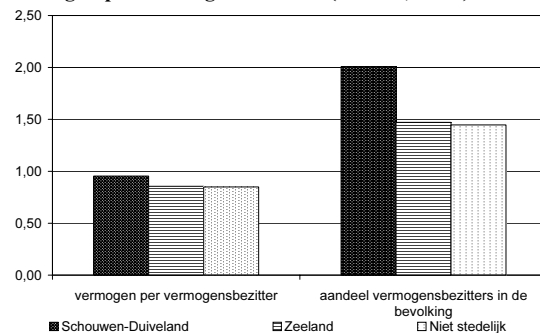
De bevolking op het eiland is bovendien behoorlijk vermogend. In vergelijking met het gemiddelde voor het landelijk gebied geldt een groot deel van de eilandbevolking als vermogensbezitter¹⁵ en bovendien is het bezit van deze groep wat groter dan gemiddeld in het landelijk gebied (figuur 2.12). De instroom van welgestelde ouderen vanuit de steden kan hierbij een rol spelen. Qua gemiddelde WOZ-waarde van het woningbestand, een andere indicator voor vermogen, wijkt Schouwen-Duiveland maar weinig af van het niveau dat in het landelijk gebied gebruikelijk is. De gemiddelde woningwaarde op het eiland ligt 12% boven de landelijk gemiddelde WOZ-waarde.

Figuur 2.11 Inkomen per inwoner en per huishouden (NL = 1; 1999).

Bron: CBS.

Figuur 2.12 Aantal vermogensbezitters en gemiddeld vermogen per vermogensbezitter (NL = 1; 1995).

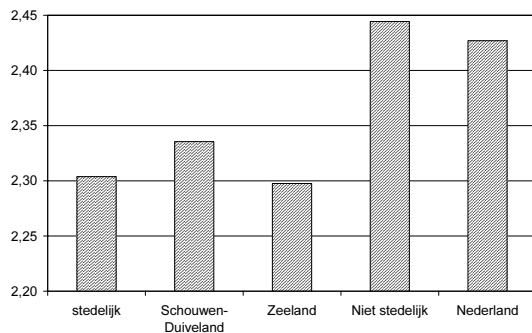
Bron: CBS.

Schouwen-Duiveland biedt haar inwoners een gunstig woon- en leefmilieu. In hoofdstuk 1 kwam al aan de orde dat het eiland is dunbevolkt en weinig intensief bebouwd is en dus de door velen zo gewenste ‘rust & ruimte’ biedt. Omvang en samenstelling van de binnenlandse migratiestroom naar Schouwen-Duiveland, die in paragraaf 2.2 aan de orde kwamen, bevestigen deze aantrekkingskracht. Daarnaast is de woningvoorraad in verhouding tot het inwonertal en tot het aantal huishoudens omvangrijk. De gemiddelde woningbezetting ligt hier op een zeer laag, bijna stedelijk niveau van 2,34 personen per woning (figuur 2.13). Hierbij speelt ongetwijfeld het relatief kleine aantal gezinnen op het eiland een rol. Daarnaast heeft het grote aantal recreatiewoningen waarschijnlijk een dempende werking op het aantal inwoners en huishoudens per woning. Zoals gebruikelijk in het landelijk gebied, zijn de woningen op Schouwen-Duiveland bovendien relatief groot. Een op de zes woningen beschikt over 6 kamers of meer.

¹⁵ Volgens de definitie van CBS geldt een huishouden met een vermogen van € 90.756 of meer als vermogensbezitter.

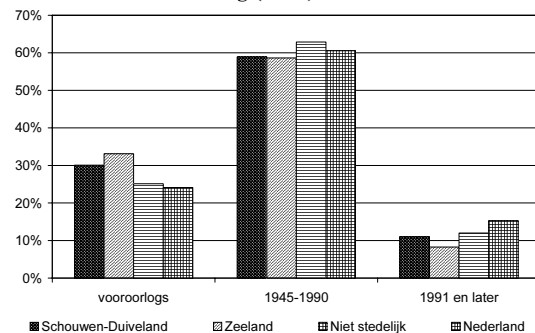
Het woningbestand op Schouwen-Duiveland is wel relatief oud. Ruim 30% van de woningen dateert van voor 1945, waar dit aandeel in het landelijk gebied gemiddeld slechts 25% bedraagt. Het aandeel oude woningen is in de provincie Zeeland als geheel zelfs nog groter (33%). In deze relatief oude woningvoorraad komt de achterblijvende demografische en economische ontwikkeling van de provincie in de afgelopen decennia naar voren. Het aandeel van de jonge woningvoorraad ligt op Schouwen-Duiveland, anders dan Zeeland, wel praktisch op het gebruikelijk niveau (11%) voor een ‘landelijke’ gemeente (figuur 2.14).

Figuur 2.13 Gemiddelde woningbezetting (2002).

Bron: CBS.

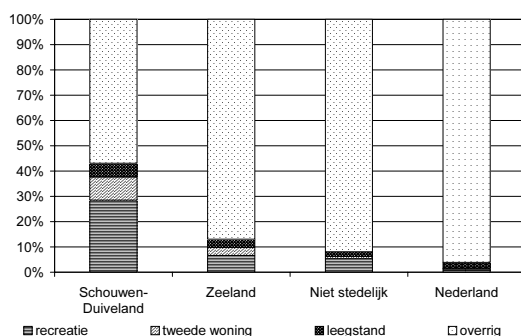
Figuur 2.14 Samenstelling woningvoorraad naar ouderdom van de woning (2001).

Bron: CBS.

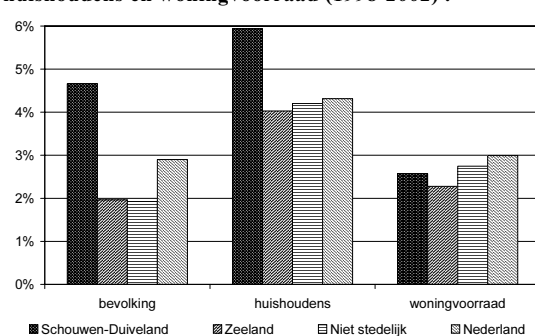
De recreatie drukt een groot stempel op het woningbestand op Schouwen-Duiveland. Het eiland telde in 2002 bijna 15.000 recreatiewoningen en ruim 4.000 tweede woningen. Daarmee is het aandeel van recreatiewoningen en tweede woningen in de woningvoorraad op Schouwen-Duiveland veel groter (37%) dan gemiddeld in het landelijk gebied (7%)¹⁶. Door de grote recreatiesector is het aandeel van de huurwoningen in de voorraad bovendien zeer groot. Daarnaast staat een aanzienlijk deel van de woningvoorraad op het eiland leeg (figuur 2.15). Het aantal tweede woningen op het eiland is sinds 1990 zeer sterk gestegen (+51%). De afgelopen jaren is de groei van het aantal recreatiewoningen op Schouwen-Duiveland (+5%) echter wel achtergebleven bij de groei in de provincie (+15%) en de gemiddelde groei in het landelijk gebied in Nederland.

Figuur 2.15 Woninggebruik (2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.16 Ontwikkeling bevolkingsomvang, aantal huishoudens en woningvoorraad (1998-2002).

Bron: CBS.

¹⁶ Hoofdwoning, tweede woning en recreatiewoning zijn steeds minder van elkaar te onderscheiden, noch qua gebruik, noch qua comfort. In Nederland wordt een op de drie recreatiewoningen permanent bewoond. Daarom is voor het woningbestand hier geen onderscheid gemaakt tussen deze typen woningen. Volgens opgave van de gemeente Schouwen-Duiveland heeft permanente bewoning van recreatiewoningen hier een veel een minder hoge vlucht genomen dan gemiddeld in ons land.

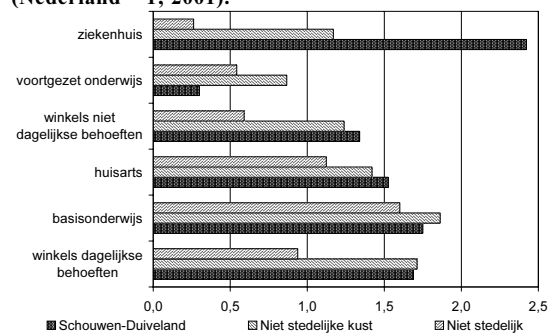
De groei van de totale woningvoorraad op Schouwen-Duiveland schoot te kort ten opzichte van de sterke groei van het aantal inwoners en huishoudens (figuur 2.16). Daardoor is de woningmarkt op het eiland aanzienlijk krappere geworden en is de gemiddelde woningbezetting de afgelopen jaren, tegen de landelijke trend in, toegenomen.

Schouwen-Duiveland beschikt over een behoorlijk aanbod van voorzieningen per inwoner (figuur 2.17). Dit aanbod per inwoner is hier voor ‘basisvoorzieningen’ zoals winkels, basisscholen en huisartsen, ruim anderhalf maal zo groot als gemiddeld in Nederland. Het is bovendien ook groter dan gemiddeld in het landelijk gebied. Op Schouwen-Duiveland is, evenals in andere ‘landelijke’ kustgemeenten, sprake van een ‘kustbonus’ qua voorzieningen. Ligging aan de kust bezorgt een landelijke gemeente per inwoner een verdubbeling van het aantal winkels in dagelijkse behoeften, ruim 10% meer basisscholen en 30% meer huisartsen. Binnen de gemeente kennen, zoals gebruikelijk, de grote kernen een hoger voorzieningenniveau dan de kleine (SCOOP, 2002).

Daarnaast zorgen toerisme & recreatie er ook voor dat het aanbod van voorzieningen voor niet-dagelijkse behoeften in de landelijke kustgemeenten, waaronder Schouwen-Duiveland, veel groter is dan gemiddeld in het landelijk gebied¹⁷. Doorgaans is in het landelijk gebied het draagvlak te klein voor het rendabel aanbieden van niet-dagelijkse voorzieningen, zoals winkels voor niet-dagelijkse behoeften, voortgezet onderwijs en een ziekenhuis. In landelijke gemeenten aan de kust bevindt het aanbod per inwoner van winkels in niet-dagelijkse behoeften zich echter op stedelijk niveau en zou het aanbod van ziekenhuizen in suburbia niet misstaan. In het voortgezet onderwijs is het effect van ligging aan de kust wat minder groot. De planning van scholen volgt zeer sterk de stedelijke hiërarchie.

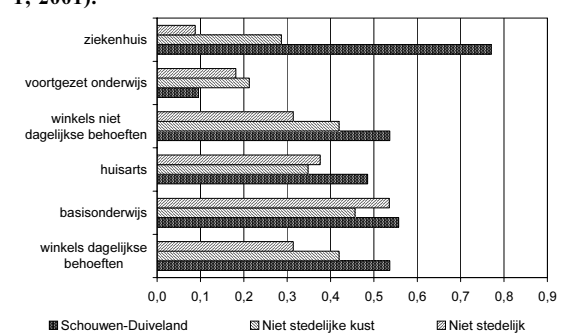
Zonder toerisme & recreatie vertoont Schouwen-Duiveland qua aantrekkingskracht echter een zeer ‘landelijk’ karakter. Slechts 15% van het totaal aantal potentiële klanten (40.000) woont buiten het eiland¹⁸.

Figuur 2.17 Aantal voorzieningen per 10.000 inwoners (Nederland = 1; 2001).

Bron: CBS.

Figuur 2.18 Aantal voorzieningen per km² (Nederland = 1; 2001).

Bron: CBS.

Per km² is het aanbod van voorzieningen op het eiland klein. Toerisme & recreatie heeft ook een positief effect op het winkelaanbod per km² in de landelijke kustgemeenten. Desondanks blijft het winkelaanbod in deze gemeenten, en op Schouwen-Duiveland in het bijzonder, door de

¹⁷ In deze cijfers over 2001 beschikt Schouwen-Duiveland nog over een ziekenhuis. Inmiddels is dat niet meer het geval.

¹⁸ In Zeeland zijn Vlissingen en Middelburg de gemeenten met de grootste potentiële afzetmarkt. Rond 120.000 mensen zijn gericht op deze centra, die daarmee overigens ver achterblijven bij de West-Brabantse steden. Vlissingen, Middelburg en Goes doen echter qua streekfunctie niet voor Bergen op Zoom, Roosendaal en Breda onder. In al deze centra woont meer dan 55% van de potentiële klanten buiten de gemeente zelf. Groningen (69%), Rotterdam en Eindhoven (beide 67%) en Amsterdam (66%) zijn in ons land de centra met de sterkste streekfunctie.

geringe bevolkingsdichtheid ver achter bij het aanbod in de steden. Bovendien is bij het aanbod van collectieve voorzieningen per km² geen sprake van een ‘kustbonus’, zoals bij het aanbod per inwoner wel het geval is. In het algemeen is het aanbod van winkels, scholen en huisartsen per km² aan de kust maar hooguit half zo groot als gemiddeld in ons land (figuur 2.18). Schouwen-Duiveland en de andere landelijke kustgemeenten vertonen in deze dus een ‘typisch’ landelijk karakter. Dit lage niveau van voorzieningen vormt ‘de achterkant van de medaille’ van het door ‘rust & ruimte’ zo gunstige woon- en leefklimaat.

Stelling 2.2. Schouwen-Duiveland kent een gunstig woon- en leefklimaat. Qua aanbod van werkgelegenheid en voorzieningen voor dagelijkse behoeften is op Schouwen-Duiveland dankzij toerisme & recreatie bovendien sprake van een flinke ‘kustbonus’, hoewel een stedelijk niveau qua aanbod van werkgelegenheid en voorzieningen voor niet-dagelijkse behoeften niet wordt gehaald. Stelling 2.2 luidt daarom:

2.2 De bewoners van Schouwen-Duiveland mogen blij zijn met het huidige voorzieningenpakket.

2.5 Toekomstbeeld: draagvlak voor voorzieningen door verstedelijking

Een aanbod van voorzieningen per km² op stedelijk niveau is in het landelijk gebied niet mogelijk. Al decennia lang is sprake van schaalvergroting in het aanbod van commerciële en collectieve voorzieningen, waardoor deze voorzieningen een steeds groter verzorgingsgebied nodig hebben. In toenemende mate biedt het landelijk gebied, met zijn geringe bevolkingsomvang en beperkte bevolkingstoename, een te gering draagvlak voor voorzieningen als winkels en scholen. Deze voorzieningen verdwijnen steeds mer uit het landelijk gebied, waardoor de bewoners steeds meer zijn aangewezen op stedelijke kernen waar deze voorzieningen nog wel voorhanden zijn. Om het aanbod van voorzieningen per km² te verhogen tot stedelijk niveau, zou het landelijk gebied in een stedelijke dichtheid bebouwd moeten zijn. Daarmee zou het landelijk gebied, in de vorm van kernen van beperkte omvang of verspreide bebouwing, en een groot buitengebied, zijn opgehouden te bestaan.

Verstedelijking kan zorgen voor draagvlak voor voorzieningen. Het is wel mogelijk om met behoud van (een deel van) het buitengebied het aanbod van voorzieningen per inwoner te vergroten. Hiertoe zou het inwonertal van het landelijk gebied moeten toenemen tot het niveau waarop er voldoende draagvlak is voor de gewenste voorzieningen. Als bijvoorbeeld voor Schouwen-Duiveland zou worden gestreefd naar een voorzieningenniveau op het landelijk gemiddelde¹⁹, zou de bevolkingdichtheid eveneens moeten toenemen tot het landelijk gemiddelde. Het eiland zou dan ruim 107.000 inwoners tellen, ruim 73.000 meer (+214%) dan nu het geval is. Onder handhaving van het huidige (geringe) aantal inwoners en woningen per km² zou daarvoor het bebouwde oppervlak op het eiland met ruim 4.200 hectare moeten toenemen (figuur 2.19).

Verstedelijking kan plaats vinden in de vorm van verdichting. Door ook het aantal bewoners per woning en het aantal woningen per hectare op landelijk gemiddelde niveau te brengen, kan het landelijk gebied in theorie een aanzienlijke toename van de bevolking verwerken, zonder dat

---

¹⁹ Hier wordt het landelijk gemiddelde voor de bevolkingsdichtheid, het aantal inwoners per woning en het aantal woningen per bebouwde oppervlakte als referentie genomen, omdat deze bevolkingsomvang en dichtheden als draagvlak dienen voor het aanbod van voorzieningen in ons land. Achter dit landelijke gemiddelde gaan grote verschillen schuil in dichtheid en in voorzieningenniveau. Als Schouwen-Duiveland wordt vergeleken met willekeurige andere gemeenten die wel over het gewenste voorzieningenniveau beschikken, wordt voorbijgegaan aan de eveneens grote verschillen in centrumfunctie per gemeente. Het aanbod van voorzieningen per inwoner biedt daardoor ook in stedelijke gemeenten niet altijd inzicht in de leefbaarheid. Een voorziening, zoals een theater, kan in een stedelijke gemeente, zoals Capelle aan de IJssel, ontbreken terwijl de inwoners van deze gemeente vanuit een nabijgelegen gemeente toch goed bediend worden.

daarvoor het buitengebied behoeft te worden aangetast. Het landelijk gebied telt immers relatief weinig woningen per hectare bebouwd gebied. Schouwen-Duiveland zou in dit geval op de 1.967 hectare die voor bebouwing en infrastructuur wordt gebruikt bijna 27.000 woningen en ruim 64.000 inwoners kunnen herbergen (figuur 2.20). De toename bedraagt dan 12.000 woningen (+81%) en 30.000 inwoners (+88%). Het aantal inwoners per woning zou in dit geval licht zijn gestegen, maar de woningdichtheid zou bijna zijn verdubbeld. Het aanbod van centrumvoorzieningen per inwoner als voortgezet onderwijs en ziekenhuiszorg op het eiland zou dan zijn toegenomen tot het landelijk gemiddelde. Het aanbod van basisvoorzieningen per inwoner, zoals basisonderwijs en huisartsenzorg, zou waarschijnlijk juist zijn afgenomen, omdat dit aanbod per inwoner in het landelijk gebied juist boven het meer landelijke gemiddelde ligt. Daarbij zou het karakter van de kernen op het eiland door de verdichting sterk veranderen.

Figuur 2.19 (Toename) bevolkingsomvang Schouwen-Duiveland bij bevolkingsdichtheid op landelijk gemiddelde.

	huidig	Nederlands gemiddelde	toename	toename in %
bevolking	34.194	107.459	73.265	214%
oppervlakte	23.512	23.512		
oppervlakte bebouwd	1.967	6.182	4.215	214%
bevolkingsdichtheid	1,45	4,57	3,12	214%

Bron: CBS.

Figuur 2.20 (Toename) bevolkingsomvang Schouwen-Duiveland bij intensiteit gebruik bebouwd gebied op landelijk gemiddelde.

	huidig	Nederlands gemiddelde	toename	toename in %
bevolking	34.194	64.139	29.945	88%
woningen	14.774	26.683	11.909	81%
oppervlakte bebouwd	1.967	1.967		
inwoners per woning	2,31	2,40	0,09	4%
woningen per ha bebouwd	7,51	13,57	6,05	81%

Bron: CBS.

Het benodigde draagvlak verschilt sterk per voorziening. Voor twee op Schouwen-Duiveland prominent afwezige centrumvoorzieningen, algemene ziekenhuizen en theaters, telt ons land gemiddeld 82.000 en 56.000 inwoners. Voor het handhaven van een ziekenhuis zou de bevolking zo sterk moeten toenemen, dat voor uitbreiding van het bebouwde gebied op het eiland met bijna 600 hectare nodig zou zijn (+29%; figuur 2.21). Als deze uitbreiding geheel ten koste zou gaan van het agrarische areaal op het eiland, zou dit met 3% afnemen. Als van de huidige lage intensiteit van het gebruik van de bebouwde grond wordt uitgegaan, zou ruim 2.600 hectare extra aan bebouwd areaal nodig zijn (+133%). Hiervoor zou het agrarische areaal met 16% moeten afnemen.

Om op Schouwen-Duiveland voldoende draagvlak te vormen voor een theater, is een aanzienlijk minder grote bevolkingsgroei nodig dan voor een ziekenhuis. Het benodigde bebouwde areaal zou navenant minder omvangrijk zijn. Bij de huidige intensiteit van het gebruik van het bebouwde areaal zou 1.140 hectare extra nodig zijn (+59%). Het verlies aan agrarisch areaal zou in dat geval 7% bedragen. Als de intensiteit van het gebruik van het bebouwde gebied op het landelijk gemiddelde niveau zou liggen, zou het bebouwde areaal zelfs met 247 hectare kunnen afnemen (-13%).

Figuur 2.21 Benodigde bevolkingsomvang Schouwen-Duiveland voor voldoende draagvlak voor een ziekenhuis.

intensiteit		absoluut				relatieve groei			
		bevolking	woningen	bebouwd areaal	agrarisch areaal	bevolking	woningen	bebouwd areaal	agrarisch areaal
landelijk gemiddeld	benodigd	82.835	34.461	2.540	16.222				
	toename	48.641	19.687	573	-573	142%	133%	29%	-3%
huidig	benodigd	82.835	35.790	4.588	16.222				
	toename	48.641	21.016	2.621	-2.621	142%	142%	133%	-16%

Bron: CBS.

Stellingen 2.3 en 2.4. Om voldoende draagvlak te vormen voor voorzieningen voor niet-dagelijkse behoeften, is dus een forse verstedelijking nodig. Bovendien leidt verstedelijking tot toename van de werkgelegenheid en tot meer elkevoorzieningen voor toeristen. Afhankelijk van het gewenste voorzieningenniveau en de gewenste verstedelijkingsvorm, is uitbreiding nodig van het bebouwde areaal en/of verdichting van het grondgebruik. De stellingen 2.3 en 2.4 luiden daarom:

- 2.3 Beschikbaarheid van voldoende werkgelegenheid en voorzieningen op het eiland zelf is een verdrievoudiging van het bebouwde oppervlak waard.
- 2.4 Beschikbaarheid van voldoende werkgelegenheid en voorzieningen op het eiland zelf is een verdubbeling van het aantal inwoners op het huidige bebouwde oppervlak waard.

Hoofdstuk 3. Economische structuur en prestatie

‘ . . . . een bescheiden groei van economie en werkgelegenheid’ (Zeeland, 2001).

Samenvatting hoofdstuk 3: Schouwen-Duiveland is in economisch opzicht een kleine gemeente. Het aantal bedrijven en banen is in de afgelopen jaren bovendien slechts weinig toegenomen (paragraaf 3.3). Qua economische structuur valt niet zozeer het aandeel van productieactiviteiten als wel de aandelen van de commerciële dienstverlening en de zorg op (paragraaf 3.2), sectoren die op landelijk niveau een sterke banengroei lieten zien. De matige groei op Schouwen-Duiveland is dan ook het gevolg van lokale factoren, zoals een geringe bedrijvendynamiek en beperkte mogelijkheden voor bedrijfsvestiging. Voor groei van de werkgelegenheid lijkt sterke verstedelijking het aangewezen middel. Daarnaast kan de ontwikkeling van de Midden-Zeelandcorridor het eiland aantrekkelijk maken voor productie en logistiek (paragraaf 3.3).

3.1 Economische structuur en prestatie in het landelijk gebied

Qua economische ontwikkeling is het landelijk gebied in de recente jaren (1996 tot 2002) ver achtergebleven bij de steden en bij ‘suburbia’. De ontwikkeling van het inwonertal vormt een belangrijke factor achter regionale verschillen in ontwikkeling van de werkgelegenheid, met name voor de dienstverlening (TNO, 1999). Bijna tweederde van de bevolkingstoename in ons land en 80% van de werkgelegenheidsgroei kwam in de jaren '90 in de steden en in suburbia terecht. De steden alleen namen de helft van de werkgelegenheidsgroei voor hun rekening. Slechts een vijfde van de werkgelegenheidsgroei in ons land, ruim 265.000 banen, kwamen in het landelijk gebied terecht. In het landelijk gebied groeide het aantal banen in deze periode met 14%, in de steden en suburbia lag het groeitempo boven 20%.

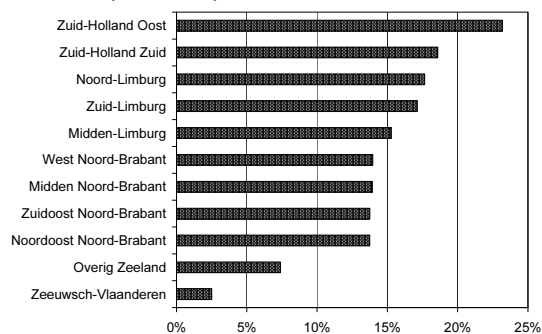
Het aandeel van het landelijk gebied in de totale werkgelegenheid nam dan ook af en de steden en suburbia versterkten hun rol als werkgelegenheidscentra. Er zijn daar ten opzichte van de omvang van de beroepsbevolking veel meer banen dan in het landelijk gebied. Voor iedere honderd werkenden tellen de steden gemiddeld bijna 130 banen, het landelijk gebied nog geen 80.

In economisch opzicht wordt het landelijk gebied niet zozeer gekenmerkt door agrarische activiteiten, als wel door maakactiviteiten in het algemeen. Deze productieactiviteiten nemen er bijna 40% van de werkgelegenheid voor hun rekening. Niet alleen de agrarische sector, maar even goed de industrie, de bouwnijverheid en de transportsector hebben in het landelijk gebied een relatief groot aandeel in de werkgelegenheid. In de steden is de dienstverlening, met meer dan de helft van de werkgelegenheid, juist veel sterker vertegenwoordigd dan in het landelijk gebied (36%). Met name de zakelijke en financiële dienstverlening is geconcentreerd in de steden. Als enige sector in de dienstverlening kent toerisme & recreatie in het landelijk gebied wel een hoger aandeel dan in de steden.

Deze verschillen tussen stad en land in samenstelling van de economie zijn de oorzaak van de uiteenlopende economische ontwikkeling. Deze dienstverlening kende de afgelopen jaren een zeer sterke groei (+37%). Niet alleen is de dienstverlening in de steden in absolute en relatieve zin veel groter dan in het landelijk gebied, het groeitempo was in de steden ook wat hoger. De werkgelegenheid in de productieactiviteiten en in de distributie, die een relatief groot deel van de economie in het landelijk gebied uitmaken, groeide beduidend minder sterk. De groei van deze activiteiten was in het landelijk gebied overigens wel sterker dan in de steden. Dat duidt er op dat voor deze activiteiten het productiemilieu in landelijk gebied gunstiger is dan in de steden. De beschikbaarheid van bedrijventerrein speelt hierbij een grote rol.

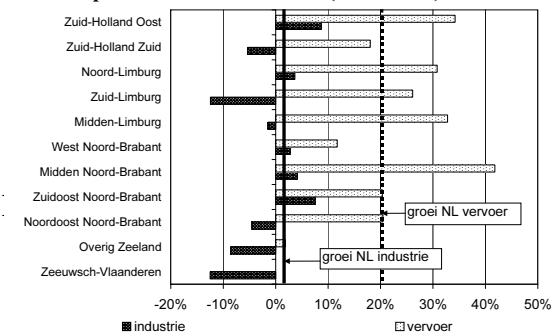
Zeeland bleef in de jaren '90 qua ontwikkeling van industrie en distributie achter bij andere 'landelijke' regio's. In ons land vertoonden vooral regio's die een gunstige ligging hebben ten opzichte van de Europese economische zwaartepunten de afgelopen decennia een sterke groei van de sectoren industrie, transport en groothandel. Deze regio's liggen met name in het zuiden en oosten van ons land. Daarnaast was ook een centrale ligging op nationaal niveau, zoals voor Utrecht en Zuidwest-Gelderland, van belang voor de groei van transport en groothandel (TNO, 1999). Met uitzondering van het Westerscheldegebied, ligt Zeeland niet in zo'n internationaal netwerk en de provincie ligt al evenmin centraal binnen het land. De ontwikkeling van de transportsector bleef in Zeeland dan ook ver achter bij de ontwikkeling van deze sector in de andere regio's in Zuid-Nederland (figuren 3.1 en 3.2). In de matige werkgelegenheidsontwikkeling in de Zeeuwse (en de Zuid-Limburgse) industrie komt vooral de recente rationalisering in de procesindustrie tot uiting die de sector doormaakt onder druk van de mondiale concurrentie.

Figuur 3.1 Ontwikkeling werkgelegenheid in Zuid-Nederland (1996-2002).

Bron: CBS.

Figuur 3.2 Ontwikkeling werkgelegenheid in industrie en transport in Zuid-Nederland (1996-2002).

Bron: CBS.

Het aandeel van het landelijk gebied in het Nederlandse bedrijfsleven nog steeds zeer fors (39%), dankzij het grote aantal kleine bedrijven in de agrarische sector. Deze positie kalft echter snel af door het verschil in dynamiek van het bedrijfsleven tussen 'stad en land'. Het aantal agrarische bedrijven krimpt en in de steden worden meer bedrijven gestart en meer nevenvestigingen opgericht dan in het landelijk gebied. Er worden in de steden echter ook meer bedrijven opgeheven. Per saldo is daardoor het 'geboorteoverschot' van bedrijven in het landelijk gebied hoger dan in de steden en in 'suburbia'. Steden mogen dan dynamischer zijn, het landelijk gebied is duurzamer qua bedrijvenbestand. Bovendien hebben steden doorgaans een vertrekoverschot voor bedrijven en het landelijk gebied juist een vestigingsoverschot.

3.2 Bedrijvigheid en werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland

Schouwen-Duiveland heeft ook in de Zeeuwse context een kleine economie. In 2002 telde het eiland ruim 3.000 bedrijven en instellingen, die gezamenlijk een werkgelegenheid van ruim 14.500 banen boden. Daarmee nam het eiland één op de acht vestigingen in de provincie voor zijn rekening en één op de twaalf banen. In economische waarde uitgedrukt was het aandeel zelfs nog kleiner. Het bedrijfsleven op Schouwen-Duiveland bracht in dat jaar 6% van de omzet van de provinciale omzet tot stand en met € 562 miljoen 7% van de toegevoegde waarde. Overigens komt een groot deel van de omzet en de toegevoegde waarde voor rekening van een beperkt aantal chemische ondernemingen in het Sloegebied en de Kanaalzone (KvK Zeeland, 2003).

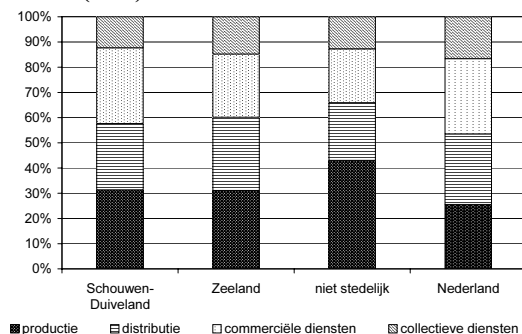
Indeling economische activiteit

De basis voor onze welvaart wordt gelegd door 'maakactiviteiten', de productie van materiële goederen door de land- en tuinbouw, winning van delfstoffen, de industrie en de bouwnijverheid. Distributieactiviteiten slaan de brug tussen deze producenten en de consumenten. In deze sfeer zijn bedrijven in de handel, de reparatie en het transport actief. Activiteiten die zich richten op de organisatie van de samenleving en op menselijke ontwikkeling en welzijn nemen toe met de complexiteit van onze samenleving. Hierbij gaat het om dienstverlening met een niet-fysiek product, zoals de horeca en zakelijke en financiële diensten en de collectieve sector: openbaar bestuur, onderwijs en zorg.

Op Schouwen-Duiveland is de 'verdienstelijking' van de economie veel verder voortgeschreden dan gemiddeld in het landelijk gebied. De dienstverlening (zie kader Indeling economische activiteit) op het eiland was in 2002 goed voor 1.271 vestigingen en 7.078 banen en maakte daarmee 42% van het totaal aantal vestigingen op het eiland uit en 49% van het totaal aantal banen (figuren 3.3 en 3.4). Gemiddeld bedroegen deze aandelen in het landelijk gebied respectievelijk 34% en 37%. Ondanks deze 'verdienstelijking' is de economische structuur van Schouwen-Duiveland nog ver verwijderd van het beeld voor de steden en voorsteden in ons land. Het eiland wijkt echter maar weinig af van het Zeeuwse beeld. Wel is het aandeel van de marktsector in de diensten op het eiland veel

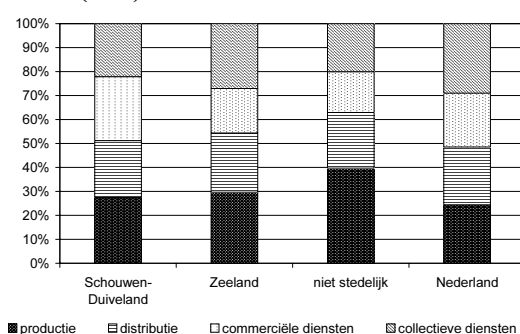
groter en het aandeel van de collectieve sector juist kleiner dan gemiddeld in de provincie Zeeland. Een groot deel van het openbaar bestuur en het onderwijs in Zeeland is in Midden-Zeeland geconcentreerd.

Figuur 3.3 Samenstelling vestigingenbestand naar activiteit (2002).

Bron: LISA.

Figuur 3.4 Samenstelling werkgelegenheid naar activiteit (2002).

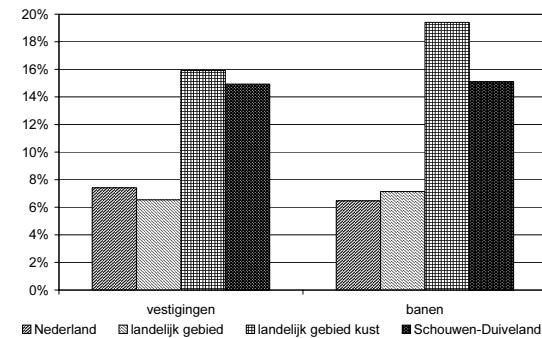
Bron: LISA.

De dienstensector op Schouwen-Duiveland beperkt zich niet tot toerisme & recreatie. Zoals mag worden verwacht van een kustgemeente, is de sterke positie van de dienstverlening op Schouwen-Duiveland vooral te danken aan toerisme & recreatie (figuur 3.5, zie verder hoofdstuk 5). Naast deze sector waren echter ook de financiële en zakelijke dienstverlening op het eiland met 549 vestigingen en 2.075 banen sterker vertegenwoordigd dan gemiddeld in het landelijk gebied en in de provincie Zeeland. De sector omvat niet alleen kleine (consultancy-)bedrijven, maar telt ook enkele grote dienstverleners, met een verzorgingsgebied dat de grenzen van de gemeente overstijgt²⁰. Verder bood de gezondheidszorg met 1.627 banen een aanzienlijke werkgelegenheid (figuur 3.6). Allévo is zelfs de grootste werkgever op het eiland. Het aandeel dat de gezondheidszorg in de werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland had (11%), bleef echter wel achter bij het gemiddelde voor Zeeland (13%). De productieactiviteiten landbouw, industrie en bouwnijverheid hadden op Schouwen-Duiveland daarentegen alle drie een bescheiden aandeel in vergelijking met het gemiddelde voor het landelijk gebied, zowel qua aantal vestigingen als qua werkgelegenheid. De 942 vestigingen en 3.981 banen in de productieactiviteiten waren goed

²⁰ De sectorsamenstelling van de nieuwe bedrijven is volgens de Kamer van Koophandel zeer divers. Alleen het aantal hoveniers, klussenbedrijven of organisatie-adviesbureaus valt hierin op.

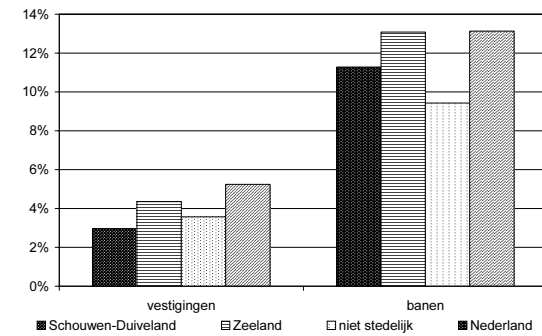
voor 31% van de vestigingen en 27% van de banen op Schouwen-Duiveland.

Figuur 3.5 Aandeel toerisme & recreatie in vestigingen en banen (2002).

Bron: LISA.

Figuur 3.6 Aandeel gezondheidszorg in vestigingen en banen (2002).

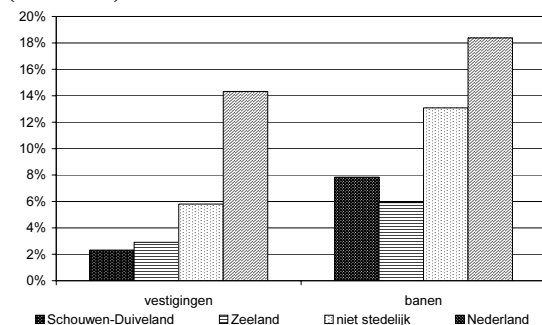

Bron: LISA.

De groei van het aantal vestigingen en banen op Schouwen-Duiveland bleef de afgelopen jaren beduidend achter bij de gemiddelde groei in het landelijk gebied (figuur 3.7). In de tweede helft van de jaren '90 vertoonde ons land een zeer sterke groei van de economie. Deze groei werd weerspiegeld in de ontwikkeling van het aantal vestigingen (+14%) en banen (+18%). In het landelijk gebied was de dynamiek echter beduidend minder groot en de ontwikkeling in Zeeland en Schouwen-Duiveland bleef daarbij bovendien nog ver achter. Het aantal vestigingen op het eiland nam van 1996 tot 2002 met slechts 68 eenheden toe (+2%), de werkgelegenheid met 1.075 banen (+8%).

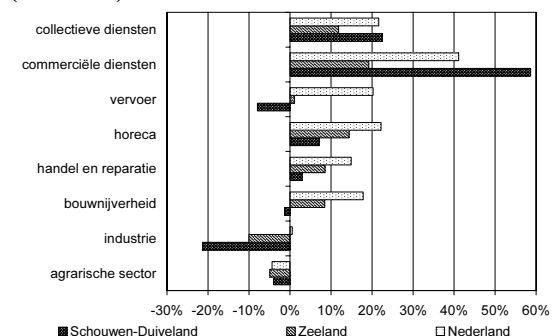
Deze matige prestatie is het resultaat van een zeer sterke variatie in sectorale ontwikkeling (figuur 3.8). De productieactiviteiten landbouw, industrie en bouwnijverheid en de transportsector zagen op Schouwen-Duiveland de werkgelegenheid in de afgelopen jaren krimpen en in de handel en de horeca bleef de groei ver achter bij het landelijk gemiddelde. De dienstverlening was echter 'booming'. In de industrie en bouwnijverheid was verder de schaalverkleining opvallend. Hoewel het aantal banen in deze sectoren afnam, groeide het aantal vestigingen. In de bouwnijverheid is deze ontwikkeling het gevolg van de opkomst van de 'zelfstandigen zonder personeel' (zzp'ers), die onder invloed van de krappe arbeidsmarkt van de tweede helft van de jaren '90 en de verandering in vestigingswetgeving en sociale zekerheid de sprong naar zelfstandigheid waagden.

Figuur 3.7 Ontwikkeling aantal vestigingen en banen (1996-2002).

Bron: LISA.

Figuur 3.8 Ontwikkeling werkgelegenheid per sector (1996-2002).

Bron: LISA.

Shift-shareanalyse – groei uiteengelegd

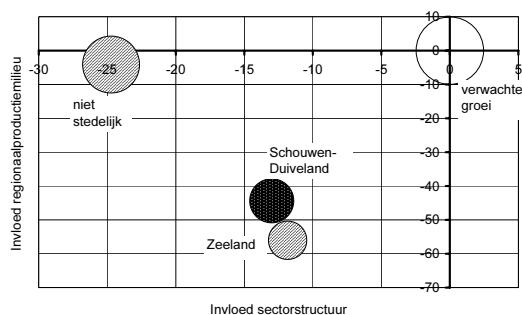
Een shift-shareanalyse legt de economische groei in een gebied uiteen in een sectorale en een regionale factor. De sectorale factor is gebaseerd op de sectorstructuur, de aard van de regionale economie die ten grondslag ligt aan de ontwikkeling. De economische structuur in een gebied is bijvoorbeeld zwak als sectoren die landelijk slecht presteren er sterk vertegenwoordigd zijn. De regionale factor is het verschil tussen de groei van sectoren in een gebied en de landelijke groei van die sectoren. Als sectoren in een regio sterker groeien dan landelijk, duidt dit op een gunstig ondernemingsklimaat in die regio. Deze groeit dan sterker dan op grond van de structuur verwacht mocht worden.

Gemiddeld bleef de ontwikkeling in het landelijk gebied 29% achter bij de groei voor geheel Nederland. Deze achterstand werd vooral veroorzaakt door de specifieke sectorstructuur in het landelijk gebied. Op Schouwen-Duiveland was de sectorstructuur echter minder ongunstig voor groei dan gemiddeld in het landelijk gebied. De sterk gegroeide dienstverlening heeft hier immers een groot aandeel in de economie. De sectorstructuur op het eiland was dan ook verantwoordelijk voor slechts 13% van de groeiachterstand ten opzichte van de landelijke ontwikkeling. De matige economische prestatie van het eiland was vooral te wijten aan ongunstige productieomstandigheden, die de oorzaak waren van 43% van de groeiachterstand. De productieactiviteiten en de distributie bleven immers ver achter bij het toch al matige groeitempo dat deze activiteiten landelijk te zien gaven.

Voor Zeeland was de invloed van het productiemilieu nog ongunstiger. Voor een deel zit hierin de specifieke ontwikkeling van de Zeeuwse procesindustrie verborgen. Daarnaast spelen mogelijk het restrictieve ruimtelijke beleid in de provincie, de ongunstige ligging ten opzichte van de grote wegen door Zuid-Nederland en de geringe bedrijvendynamiek een rol.

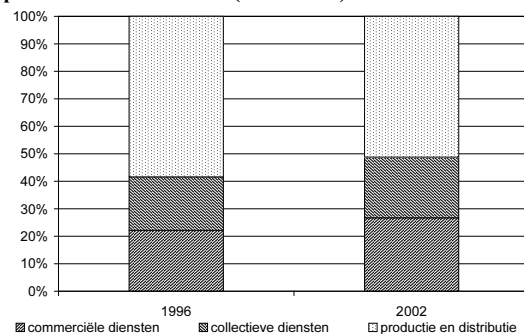
De matige economische ontwikkeling in Schouwen-Duiveland is vooral het gevolg van lokale factoren. Een shift-shareanalyse toont aan dat de ontwikkeling van de werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland ver achterbleef bij de groei die het eiland met het landelijke groeicijfer gekend zou hebben (figuur 3.9). In deze figuur geeft de omvang van de 'bollen' voor Schouwen-Duiveland, Zeeland en het landelijk gebied de gerealiseerde groei weer. De omvang van de bol in het midden van het assenkruis geeft de verwachte groei aan. De plaats van de 'bollen' ten opzichte van het assenkruis geeft de invloed van de sectorale ontwikkeling (X-as) en de invloed van het productiemilieu (Y-as) aan. De achterstand op de verwachte groei (-57%) was op Schouwen-Duiveland overigens kleiner dan voor de provincie Zeeland (-68%).

Figuur 3.9 Afwijking van de verwachte ontwikkeling aantal banen (1996-2002).

Bron: LISA.

Figuur 3.10 Ontwikkeling aantal banen naar activiteit op Schouwen-Duiveland (1996-2002).

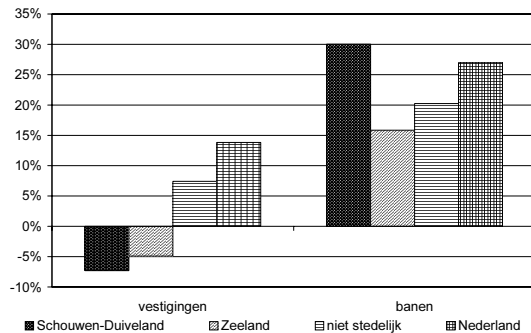

Bron: LISA.

De economie van Schouwen-Duiveland is de afgelopen jaren in sterke mate verder 'verdienstelijkt'. Het aandeel van de commerciële en collectieve diensten in de werkgelegenheid op het eiland nam van 1996 tot 2002 toe van 43% tot 49% (figuur 3.10). Aan de ene kant stelde deze 'verdienstelijking' vooral op de krimp in de industriële werkgelegenheid met 370 banen (-21%). Aan de andere kant vormde de zeer forse groei van de financiële en zakelijke dienstverlening op Schouwen-Duiveland een sterke impuls voor 'verdienstelijking'. De

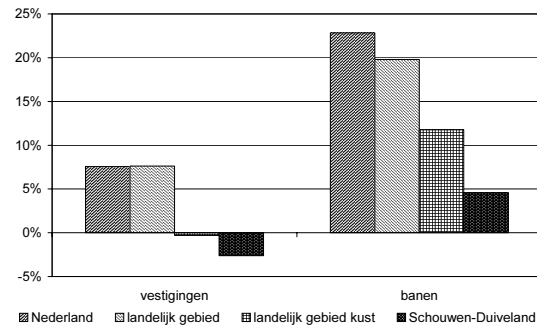
werkgelegenheid nam in de zakelijke en financiële diensten toe met 774 banen (+59%) en in de collectieve dienstverlening met 589 banen (+23%). Het gros van deze groei van de collectieve sector kwam voor rekening van de gezondheidszorg, die de werkgelegenheid met 378 banen zag toenemen. Deze sector groeide op het eiland qua werkgelegenheid dan ook veel sterker (+30%) dan landelijk (figuur 3.11). Er trad echter wel concentratie op. Het aantal vestigingen in de gezondheidszorg nam af. In het algemeen nam het aantal vestigingen in de dienstensector (+131) snel toe doordat velen de sprong naar een eigen bedrijf waagden en door de instroom van bedrijven.

Figuur 3.11 Ontwikkeling aantal vestigingen en banen gezondheidszorg (1996-2002).

Bron: LISA.

Figuur 3.12 Ontwikkeling aantal vestigingen en banen toerisme & recreatie (1996-2001).

Bron: LISA.

Toerisme & recreatie groeide op Schouwen-Duiveland maar in beperkte mate. De werkgelegenheid nam toe met slechts 93 banen (+5%) en het aantal vestigingen vertoonde een krimp van 2% (figuur 3.12). Het eiland bleef hiermee achter bij de ontwikkeling van de 'landelijke kustgemeenten', die op hun beurt de 'boom' van de sector in de steden niet konden bijhouden. De opkomst van de 'leisure-economy' in de jaren '90 deed zich vooral voor in de steden, terwijl als vervolg van planologische beperkingen het verblijfstoerisme op Schouwen-Duiveland niet verder groeide.

Bedrijvendynamiek.

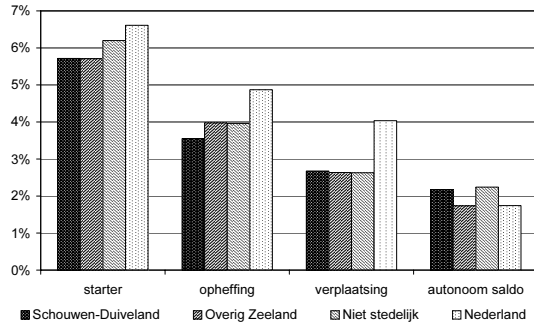
Zoals bij de bevolking is ook voor het bedrijfsleven sprake van een 'burgerlijke stand' die de ontwikkeling van het aantal bedrijven in een gebied weergeeft. Het aantal starters (geboorten) biedt een blik op de ondernemingszin van de bevolking. Opheffingen (overlijden) en verplaatsingen (verhuizingen) geven aan of ondernemingen falen of juist slagen. Vestigingen van buitenaf (immigratie) of oprichtingen van nevenvestigingen bieden een beeld van de aantrekkelijkheid van een gebied voor vestiging. Omgekeerd kan vertrek (emigratie) op een minder aantrekkelijk milieu voor vestiging duiden.

De beperkte groei van het aantal vestigingen op Schouwen-Duiveland is het gevolg van een geringe bedrijvendynamiek²¹. Hoewel het eiland binnen de Zeeuwse context een behoorlijke dynamiek te zien gaf, bleef in de periode 1996-2002 het aantal starters (915) in relatieve zin achter bij het gemiddelde voor het landelijk gebied (figuur 3.13). Dit beeld zou kunnen samenhangen met het kleine aandeel 'jong-productieven' in de bevolking van het eiland. Dankzij het eveneens relatief geringe aantal opheffingen (563) vertoonde Schouwen-Duiveland tussen 1996 en 2002 echter wel een voor een 'landelijke' gemeente gebruikelijk 'autonoom saldo' van bedrijvendynamiek. Daarnaast waren ook het aantal oprichtingen van nevenvestigingen en de instroom van bedrijven beperkt (figuur 3.14). Het zou hierbij

²¹ Deze gegevens zijn afkomstig uit Handelsregister van de Kamer van Koophandel. Zij kunnen daardoor afwijken van het aantal vestigingen dat volgt uit het Landelijk InformatieSysteem Arbeidsmarkt (LISA). Zo worden bijvoorbeeld in LISA geen 'brievenbusmaatschappijen' geteld, terwijl die wel in het Handelsregister worden bijgehouden.

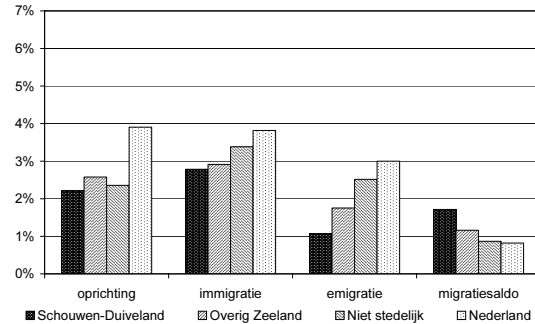
voor een groot deel kunnen gaan om (consultancy)bedrijven die in het kielzog van de instroom van ouderen de gemeente binnen zijn gekomen. Schouwen-Duiveland kende echter ook een relatief kleine uitstroom van bedrijven, waardoor de gemeente een behoorlijk hoog ‘extern saldo’ van 1,5% per jaar liet zien. Niettemin bleef ook op basis van het Handelsregister in de afgelopen jaren de groei van het aantal ondernemingen op het eiland (+27%) achter bij de groei die het bedrijvenbestand in ons land gemiddeld heeft laten zien.

Figuur 3.13 Autonome bedrijvendynamiek (1996-2002).

Bron: VVK.

Figuur 3.14 Externe bedrijvendynamiek (1996-2002).

Bron: VVK.

In vergelijking met de ontwikkeling van de werkgelegenheid duidt de Monitor Bedrijfsactiviteit op een relatief gunstige ontwikkeling van de economie op Schouwen-Duiveland. In de periode 1998-2003 kende zowel Zeeland als Schouwen-Duiveland een niveau van groei voor de Monitor Bedrijfsactiviteit dat wat boven het landelijk gemiddelde lag. De Monitor vertoonde in Zeeland en in Schouwen-Duiveland in de afgelopen jaren bovendien grotendeels dezelfde beweging als landelijk (figuur 3.15). Na een periode van zeer hoge groeicijfers aan het einde van de jaren '90 trad in 2000 een sterke daling op. In Schouwen-

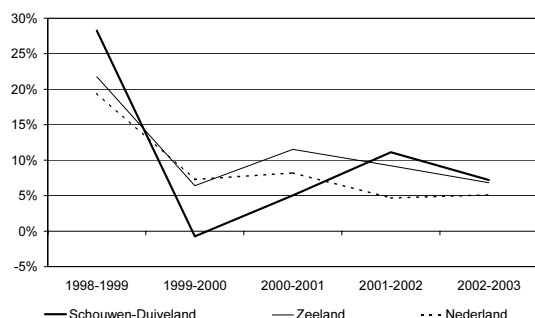
Duiveland nam het volume van de financiële transacties in dat jaar zelfs af. Vanaf 2001 is echter sprake van enig herstel van de groei. Op sectoraal niveau vertoonden de Monitor en de werkgelegenheidsontwikkeling in de afgelopen jaren een tamelijk sterke overeenkomst in de sectoren dienstverlening, handel en horeca (figuur 3.16). Opvallend is dat de productieactiviteiten landbouw, industrie en bouwnijverheid en de transportsector qua financiële activiteit veel beter presteerden dan qua werkgelegenheidsontwikkeling. Terwijl de relatieve krimp van de werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland groter was dan gemiddeld in ons land, nam het financiële activiteitsniveau hier juist relatief sterk toe. Wellicht duidt deze combinatie van afnemende werkgelegenheid bij grote financiële activiteit op een sterke substitutie van arbeid door kapitaal in de industrie op Schouwen-

Duiveland. Voor de bouwnijverheid is deze combinatie van afnemende werkgelegenheid en sterk toenemende financiële activiteit waarschijnlijk een gevolg van de toename van het aantal ‘zzp’ers’.

Monitor Bedrijfsactiviteit.

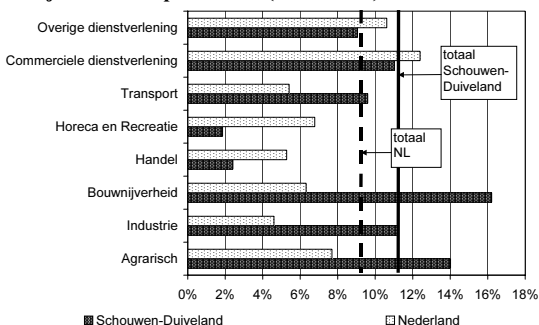
De Monitor Bedrijfsactiviteit meet de omvang van de financiële mutaties op de rekening-courant van de zakelijke klanten van de Rabobank. Uit onderzoek blijkt dat dit financiële activiteitsniveau in grote mate samenhangt met het investeringsvolume en met de omzetindices per bedrijfstak van CBS. Wel varieert het financiële activiteitsniveau sterker dan de omzetindices, doordat het volume van de financiële transacties veel groter is dan het volume in de reële economie. De Monitor is al twee maanden na afloop van een periode beschikbaar en is daardoor zeer actueel. In de analyse voor Schouwen-Duiveland zijn rond 750 bedrijven betrokken voor Zeeland rond 6.000 en landelijk bijna 190.000.

Figuur 3.15 J-o-j-groei monitor bedrijfsactiviteit (1998-2003).

Bron: Rabobank Nederland.

Figuur 3.16 Gemiddelde j-o-j-groei monitor bedrijfsactiviteit per sector (1998-2003).

Bron: Rabobank Nederland.

3.3 Toekomstbeeld: ontwikkeling industrie en transport door opwaardering N59

Schouwen-Duiveland kent geen goede uitgangspositie voor een omvangrijke groei van de economie. De bevolkingsontwikkeling en de ligging ten opzichte van Europese en nationale zwaartepunten²² vormen de belangrijkste factoren voor regionale verschillen de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Zeeland en in het bijzonder Schouwen-Duiveland kennen echter noch een grote bevolkingsomvang of sterke groei daarvan, noch een centrale ligging in nationaal of Europees verband. Provincie en eiland liggen juist grotendeels ‘in de luwte van de grote steden en de infrastructuur daartussen’ en bleef qua ontwikkeling van de werkgelegenheid in de afgelopen jaren dan ook ver achter bij de omliggende regio’s. In Zeeland exclusief Zeeuwsch-Vlaanderen nam de werkgelegenheid van 1996 tot 2002 met 7% toe, in de andere regio’s in Zuid-Nederland bedroeg de groei 14% of meer (figuur 3.1).

De economische ontwikkeling van Schouwen-Duiveland zou zeer gebaat zijn bij een sterke bevolkingsgroei. De correlatiecoëfficiënt van de groei van bevolking en werkgelegenheid voor de 40 Nederlandse regio’s bedroeg in de afgelopen jaren 0,6²³. Het toegenomen inwonertal zou het draagvlak voor verzorgende activiteiten in provincie en gemeente sterk vergroten en zou ook de bron kunnen zijn voor andere activiteiten, met name in de commerciële dienstverlening. De economie zou naar verwachting ‘in de breedte’ groeien en een meer stedelijk karakter krijgen. Bij een toename van de bevolkingsdichtheid en de werkgelegenheidsdichtheid tot het landelijke gemiddelde zou Schouwen-Duiveland ruim 51.000 banen tellen, bijna 37.000 (253%) meer dan nu het geval is (figuur 3.17).

²² Het Europese zwaartepunt bestaat uit de dichtbevolkte zone die, in de vorm van een banaan, loopt van Midden-Engeland via Londen, de Benelux en het Rijnland naar Noord-Italië. Het nationale zwaartepunt bestaat uit de Nederlandse stedenring, waartoe de Randstad, de Brabantse stedenrij en de Gelderse steden behoren.

²³ De correlatiecoëfficiënt geeft de sterkte van het verband weer tussen twee variabelen, zoals bevolkingsgroei en werkgelegenheidsgroei. Bij een waarde van ‘1’ hangen verschillen in de waarden van meeteenheden (zoals regio’s) op deze variabelen volledig samen. Bij een waarde van ‘0’ is helemaal geen sprake van een verband. Bij een maatschappelijk verschijnsel zoals hier aan de orde is, geldt een correlatiecoëfficiënt van meer dan 0,5 als sterk.

Figuur 3.17 (Toename) aantal banen op Schouwen-Duiveland bij werkgelegenheidsdichtheid op landelijk gemiddelde.

banen	huidig	Nederlands gemiddelde	toename	toename in %
totaal	14.507	51.208	36.701	253%
industrie	1.367	6.954	5.587	409%
transport	659	3.309	2.650	402%

Bron: CBS, LISA.

Figuur 3.18 (Toename) areaal bedrijventerrein op Schouwen-Duiveland bij werkgelegenheidsdichtheid industrie en transport op gemiddelde Zuid-Nederland.

	huidig	gemiddelde Zuid	toename	toename in %
banen industrie	1.367	9.149	7.782	569%
banen transport	659	2.759	2.100	319%
bedrijventerrein	146	758	612	419%

Bron: CBS, IBIS.

Ook op kleinere schaal heeft woningbouw een groot effect op de economische ontwikkeling in het landelijk gebied. De bouw van een woning leidt tot een eenmalige impuls van 0,3 arbeidsjaar aan werkgelegenheid en bijna € 25.500 aan regionaal inkomen. De bestedingen door huishoudens, die goed zijn voor 60% van het regionaal inkomen, nemen bovendien structureel toe met ruim € 17.000 per jaar²⁴. Het werkelijke effect van woningbouw voor de regionale economie is waarschijnlijk nog groter, omdat in deze berekening het afgeleide effect van de bestedingen (multipliereffect). Bovendien zijn het doorgaans relatief hoge inkomen van de nieuwe bewoners, de aankoopkosten van de grond en de investeringen in nieuwe voorzieningen niet meegewogen (LEI, 1999).

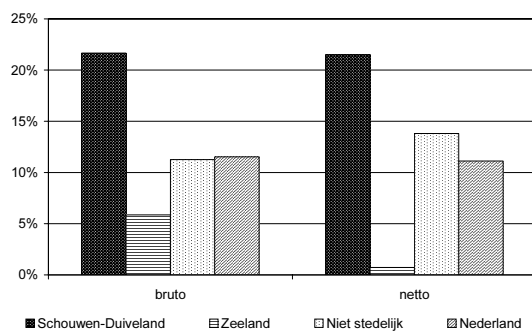
Infrastructuur is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor economische ontwikkeling. De aanleg of verbetering van wegen leidt tot een betere bereikbaarheid van het doorsneden gebied en deze verbetering leidt tot vergroting van de potentiële afzetmarkt van bedrijven in het ontsloten gebied, maar ook tot mogelijkheden voor bedrijven van elders om te penetreren in de ‘thuismarkt’ van deze bedrijven. Afhankelijk van de concurrentiepositie van het bedrijfsleven en het type bedrijvigheid in de betrokken regio’s zal verbetering van de infrastructuur positief of negatief uitpakken. Infrastructuur is daarom een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor economische ontwikkeling. Bereikbaarheid is slechts één van de factoren die van invloed zijn op het presteren van bedrijven. ‘Niet de kwaliteit van de infrastructuur, maar de kwaliteit van de bedrijven bepaalt wat het effect is van het bieden van een vervoersvoorziening’. Alleen in groothandel en transport zijn de transportkosten van groot belang in de bedrijfsvoering. Er kunnen dan ook geen effecten van de aanleg van infrastructuur op de regionale economische groei worden aangetoond (IVVS, 1996). Daarnaast spelen een rol dat Nederland een zeer fijnmazig wegennet kent en dat de effecten van verbetering worden uitgesmeerd over het gehele gebied dat door het netwerk wordt ontsloten, niet alleen tot de nieuw ontsloten regio. Vaak zijn het dan ook grootstedelijke regio’s die op wat grotere afstand van de nieuwe infrastructuur zijn gelegen, die de meeste baat hebben van de verbetering (Bruinsma e.a., 2001).

Verbetering van de Midden-Zeelandroute en aanbod van bedrijventerrein bieden kans op groei op Schouwen-Duiveland. Door ruimtegebrek en congestie bieden de steden steeds minder een goed productiemilieu voor bedrijven die veel ruimte nodig hebben of gevoelig zijn voor transportkosten, zoals in de industrie, de groothandel en de transportsector. In deze sectoren treedt daarom spreiding van de bedrijvigheid op, zowel op regionaal niveau (suburbanisatie) als op nationaal niveau, naar andere regio’s. Deze spreiding van bedrijvigheid vindt vooral plaats naar gebieden met een ruim aanbod van bedrijfshuisvesting die zijn gelegen langs infrastructuur. Op nationaal niveau richt de spreiding zich met name op de Europese en nationale economische zwaartepunten. Daarom zijn industrie en transport met name in Midden-Nederland en in Noord-Brabant en Limburg sterk gegroeid (TNO, 1999). In dit krachtenveld hangen de mogelijkheden voor ontwikkeling van de bedrijvigheid samen met

²⁴ Dit bedrag is gebaseerd op het verwachte gemiddelde prijspeil in de periode 2005 – 2020.

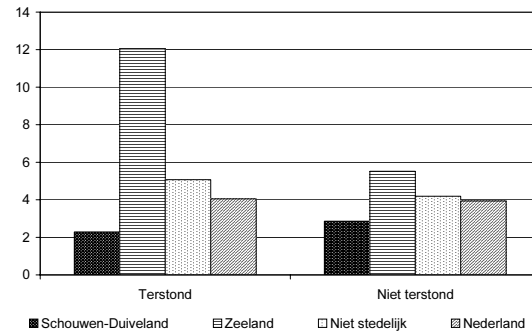
verbetering van de infrastructuur en het aanbod van bedrijventerrein. De mogelijkheid om reistijdwinst te boeken kan ertoe leiden dat verkeersstromen zich verleggen²⁵ en ‘zichtlocaties’ zijn de meest gewenste vorm van bedrijfshuisvesting in ons land. De aanleg van de Westerscheldetunnel maakt ontwikkeling van een nieuwe ‘corridor’ tussen de Rijnmond en de havens in Vlaanderen en Noord-Frankrijk mogelijk, die in principe een aanzienlijke tijdswinst kan opleveren ten opzicht van de huidige route. Daarvoor is dan wel de opwaardering tot snelweg nodig van de gehele route tussen Knooppunt Vaanplein en Gent, waaronder de N59 op Schouwen-Duiveland. De aanleg van bedrijventerrein langs deze route zou daarbij een deel van de spreiding van industrie, groothandel en transport, die nu in Noord-Brabant terecht komt, naar Zeeland kunnen afbuigen. Daarmee wordt Schouwen-Duiveland niet zozeer tot een ‘economische groeipool’, maar wel tot een ‘overloopgebied’ voor de grootstedelijke gebieden in de omgeving. Als het aandeel van het areaal bedrijventerrein in de totale oppervlakte van Schouwen-Duiveland (0,6%) zou toenemen tot het gemiddelde voor Zuid-Nederland (3,2%), zou het eiland een groei van het areaal bedrijventerrein tegemoet kunnen zien van 612 hectare (+419%). Als dit areaal bij een voor Zuid-Nederland gemiddeld aantal banen per hectare bedrijventerrein volledig door industrie en transport gebruikt zou worden, zou de werkgelegenheid in deze sectoren hier toenemen met 300% tot 500% (figuur 3.18).

Figuur 3.19 Groei voorraad bedrijventerrein (1996-2001).

Bron: IBIS.

Figuur 3.20 Voorraad bedrijventerrein (2001) in jaren ten opzichte van het uitgegeven areaal (1996-2001).

Bron: IBIS.

De aanleg van bedrijventerrein heeft vooral invloed op de locatie van economische activiteiten op het eiland. Nieuw terrein, vooral als het ruime kavels biedt en gelegen is op een goed ontsloten locatie, trekt doorgaans immers de meest vitale bedrijven in een gemeente aan en de geografische uitstraling van zo'n terrein is meestal beperkt. Meer dan 60% van de bedrijven die zich op een nieuw terrein vestigen is afkomstig uit de gemeente zelf (BCI, 2002). Schouwen-Duiveland beschikte in 2001 over 146 hectare bedrijventerrein, waarvan 18 hectare nog kon worden uitgegeven. Rond 8 hectare kon direct in gebruik worden genomen en 10 hectare was wel in de ruimtelijke plannen opgenomen, maar nog niet bouwrijp. Het eiland bood daarmee, conform het planologische beleid, slechts beperkte mogelijkheden voor de vestiging van bedrijven. In de tweede helft van de jaren '90 is het areaal bedrijventerrein op Schouwen-Duiveland echter snel gegroeid (figuur 3.19). Bij handhaving van dit uitgiftetempo is de huidige voorraad uitgeefbaar terrein voldoende voor nog slechts 2 jaar (figuur 3.20). Revitalisering en uitbreiding van bedrijventerrein Zuidhoek zijn dan ook noodzakelijk.

Stellingen 3.1 en 3.2. De matige economische prestatie kan op twee manieren worden verbeterd: door (forse) verstedelijking (zie stellingen 2.3 en 2.4) en door opwaardering van de Midden-Zeelandroute en grootschalige aanleg van bedrijventerrein. Door verstedelijking groeit de economie in ‘de breedte’ en krijgt zij een meer stedelijk karakter, met een relatief hoog aandeel

²⁵ De aanleg van de A4 van Knooppunt Markiezaat naar Antwerpen heeft van de Zoomroute een aantrekkelijk alternatief gemaakt voor de congestiegevoelige A16. Eenderde van de gebruikers van de Zoomroute maakte voorheen gebruik van de A16 (RBOI, 1995).

voor de commerciële dienstverlening. Opwaardering van de Midden-Zeelandroute en aanleg van bedrijventerrein maken het eiland interessant voor de sectoren industrie en logistiek. Zonder opwaardering van deze vervoersas zal het nieuwe bedrijventerrein bij Zierikzee voornamelijk bedrijven trekken die al op het eiland aanwezig zijn. De stellingen 3.1 en 3.2 luiden daarom:

- 3.1 Economische ontwikkeling op Schouwen-Duiveland maakt alleen kans als de opwaardering van de Midden-Zeelandroute tot snelweg gepaard gaat met een verdrievoudiging van het areaal bedrijventerrein voor industrie en logistiek.
- 3.2 Het nieuwe bedrijventerrein bij Zierikzee is voor bedrijven van buiten het eiland geen reden om zich hier te vestigen.

Hoofdstuk 4. Landbouw op Schouwen-Duiveland

‘Op Schouwen-Duiveland is de ontwikkeling te zien van een agrarische economie naar een plattelandseconomie’ (Gemeente SD, 2003a).

Samenvatting hoofdstuk 4: de agrarische sector in ons land maakt een metamorfose door. Schaalvergroting en verbreding en verdieping zorgen ervoor dat de positie van de sector als drager van economie en landschap in het landelijk gebied verliest (paragraaf 4.1). Schouwen-Duiveland is qua schaalvergroting in de afgelopen jaren wat achtergebleven bij de landelijke ontwikkeling, maar de verandering van de agrarische structuur (paragraaf 4.2) en de verbreding zijn hier juist zeer sterk geweest. Er bestaat echter geen ‘markt’ voor groen/blauwe diensten waarop boer en consument met elkaar kunnen handelen. Daarom zou de overheid de geldstroom voor deze diensten moeten organiseren. Verder komt een kwart van de huidige boerderijen vrij voor andere (bedrijfs)activiteiten als de krimp van de akkerbouw zich in het komende decennium voortzet. Om verpaupering van het landschap op het eiland te voorkomen is ook op dit aspect samenwerking tussen bedrijfsleven en overheid noodzakelijk (paragraaf 4.3).

4.1 Ontwikkeling van de agrarische sector

De omstandigheden voor de agrarische ondernemers in Nederland veranderen in hoog tempo. Aan de aanbodkant neemt de concurrentie toe door de harmonisatie van het Europese landbouwbeleid met de condities op de wereldmarkt en door de uitbreiding van de Europese Unie, en neemt de invloed van regelgeving op de agrarische bedrijfsvoering toe. Daarnaast is aan de vraagkant sprake van hogere kwaliteitseisen door de consument op het vlak van (milieu- en diervriendelijke) productiewijze en ten aanzien van de producten zelf. Als gevolg daarvan ervaren veel landbouwbedrijven een ‘schaarbeweging’ van stijgende kosten en een afnemende opbrengst. Tegelijkertijd ontstaan echter ook nieuwe mogelijkheden waarop de Nederlandse boer kan inspelen.

Onder invloed van deze ‘schaarbeweging’ van kosten en opbrengst wordt de landbouw in Nederland grootschaliger en intensiever, en gaan agrarische bedrijven over tot verdieping van de opbrengst en verbreding van de activiteiten (Ploeg, 2003).

Schaalvergroting en intensivering laten zich eenvoudig illustreren aan de hand van de gemiddelde omvang van de agrarische bedrijven in ons land en het agrarische bedrijfstype.

Om voldoende rendement te behalen, streven agrarische bedrijven voortdurend naar een hogere opbrengst van hun bedrijfsmiddelen: grond, dieren en arbeid. De productiemethoden worden voortdurend gerationaliseerd en om de investeringen die daarvoor nodig zijn te kunnen bekostigen, zijn steeds grotere bedrijven nodig. Daartegenover staat een groot aantal bedrijfsbeëindigingen. Van 1990 tot 2002 nam het aantal agrarische bedrijven af van bijna 125.000 tot minder dan 90.000 (-28%), terwijl de waarde van de agrarische productie met meer dan 10% toenam. Per onderneming nam de productie in deze periode daardoor toe met meer dan 50%. Het aandeel van de agrarische bedrijven van 70 of meer nge²⁶ verdubbelde dan ook tot 42%.

Daarnaast schakelen agrariërs om voldoende rendement te halen over op bedrijfstypen die een hoger inkomen genereren. In 1990 was nog 12% van de agrarische bedrijven een gemengd bedrijf, waarop verschillende bedrijfstypen naast elkaar voorkwamen, in 2002 was dat aandeel

---

²⁶ ‘Nge’ staat voor: ‘Nederlandse grootte-eenheid’. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. Deze saldi worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. Agrarische bedrijven van 70 nge of meer worden ‘levensvatbaar’ geacht. Bedrijven kleiner dan 70 nge zijn (op den duur) te klein om te voorzien in het levensonderhoud van de ondernemer.

geslonken tot 10%²⁷. Daarnaast werd de landbouw ook arbeidsintensiever. Het aantal banen per vestiging nam toe van 2,73 in 1990 tot 3,10 in 2002.

Deze schaalvergroting en intensivering roepen in toenemende mate ‘maatschappelijke tegenkrachten’ op. De invloed hiervan blijkt duidelijk uit de ontwikkeling van het aandeel van de intensieve bedrijfstypen tuinbouw en hokdierteelt. Dit aandeel nam van 1990 tot 2002 af van 28% tot 26% van het aantal agrarische bedrijven.

Bij verdieping van de agrarische productie wordt per eenheid eindproduct meer netto toegevoegde waarde gerealiseerd. Verbreding is het genereren van extra inkomsten voor het agrarische bedrijf door het ondernemen van nieuwe economische activiteiten naast de landbouw. Door verdieping blijft een groter deel van de opbrengst binnen het bedrijf, bijvoorbeeld ten behoeve van een hoger ondernemersinkomen. Verdieping kan enerzijds plaatsvinden in de vorm van kostenbeheersing, bijvoorbeeld door een efficiënter gebruik van arbeid en middelen. Anderzijds houdt verdieping verhoging van de opbrengst in, bijvoorbeeld door het aanboren van een nieuwe afzetmarkt (biologische teelt) of door het omzeilen van partijen die tussen de agrarisch producent en de consument in staan (eigen verkoop). Voorbeelden van verbreding zijn agrotourisme, energieproductie, zorg en landschapsbeheer. Daarnaast kan ook het door het boerengezin verwerven van inkomen van buiten het agrarisch bedrijf worden gezien als verbreding.

Verbreding en verdieping zijn inmiddels gemeengoed in de Nederlandse landbouw. Op naar schatting 40% van de agrarische bedrijven die als hoofd- of nevenbedrijf worden gevoerd, komt enigerlei vorm van verdieping of verbreding voor. Het gaat daarbij relatief vaak om jonge, hoog opgeleide ondernemers, om grote ondernemingen, om bedrijven met relatief veel mensen in loondienst en om bedrijven waar de vrouw sterk in participeert. Agrarisch ondernemers motiveren vernieuwing vooral vanuit waargenomen ‘kansen in de markt’ en vanuit de eigen belangstelling en mogelijkheden of die van de partner. Ook qua opbrengst is de betekenis van verdieping en verbreding groot. Van het gemiddelde gezinsinkomen op een boerenbedrijf van € 68.000, komt € 10.000 (15%) voor rekening van verdieping en verbreding en is eveneens € 10.000 afkomstig uit loondienst van de boer of de boerin buiten het bedrijf. Bovendien hebben vernieuwende bedrijven gemiddeld een groter effect op de lokale economie (Ploeg, 2003).

4.2 De agrarische sector op Schouwen-Duiveland

De agrarische sector op Schouwen-Duiveland is in economische en ruimtelijke zin van groot belang (figuur 4.1). In 2002 telde het eiland 351 landbouwbedrijven die tezamen voor een werkgelegenheid van 1.455 banen zorgden. Daarmee omvat de sector 17% van de bedrijven op het eiland en 10% van de werkgelegenheid en is zij groter dan de industrie, de bouwnijverheid en de transportsector. Door de omvang van toerisme & recreatie op het eiland is het aandeel van de landbouw op Schouwen-Duiveland echter beduidend kleiner dan gemiddeld in het landelijk gebied in Nederland. Door de omvang van het natuurareaal is het aandeel van de landbouw in het grondgebruik op het eiland ook relatief klein voor een landelijke gemeente.

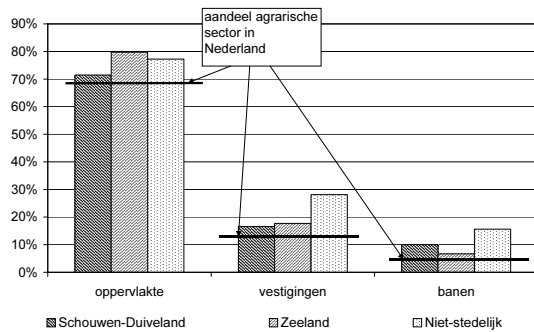
De agrarische sector op het eiland is in de jaren '90 minder sterk gekrompen dan gemiddeld in Nederland, zowel qua oppervlakte van het cultuurareaal als qua aantal bedrijven (figuur 4.2). Het cultuurareaal nam met nauwelijks meer dan een half procent af en het aantal bedrijven daalde met 113 (-20%), terwijl de afname landelijk 28% bedroeg. Het aandeel van de ondernemers van 55 jaar of ouder is hier sinds 1990 wel relatief sterk toegenomen. Dit zou er op termijn voor kunnen zorgen dat het aantal agrarische bedrijven op het eiland sterker zal afnemen. Voor de korte termijn hebben de boeren op Schouwen-Duiveland echter niet vaker plannen voor

---

²⁷ Overigens dient hierbij te worden bedacht dat in het laaggelegen deel van Nederland de landbouw al eeuwenlang wordt gedomineerd door monofunctionele bedrijfstypen: veeteelt in het veengebied, tuinbouw op de geestgronden en akkerbouw op de zeelei.

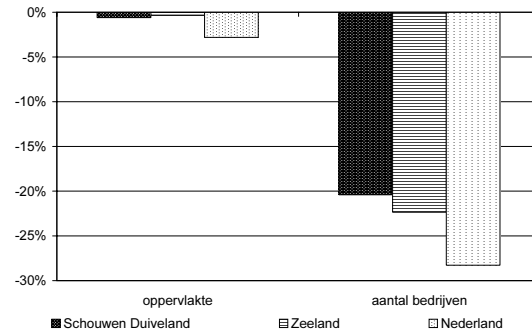
beëindiging van het bedrijf dan gemiddeld in het land (5%). Bovendien hebben de boeren hier meer dan gemiddeld (14% tegen 12%) een opvolger klaar staan om het bedrijf voort te zetten. In het Landbouwontwikkelingsplan wordt dan ook geconcludeerd dat ‘de meeste agrarische bedrijven verwachten in de toekomst de bedrijfsvoering voort te zetten. Hiermee wijkt het gebied in positieve zin af van het landelijk gemiddelde’ (ASD, 2002).

Figuur 4.1 Aandelen agrarische sector (2001).

Bron: CBS.

Figuur 4.2 Ontwikkeling oppervlakte cultuurgrond en aantal landbouwbedrijven (1990-2001).

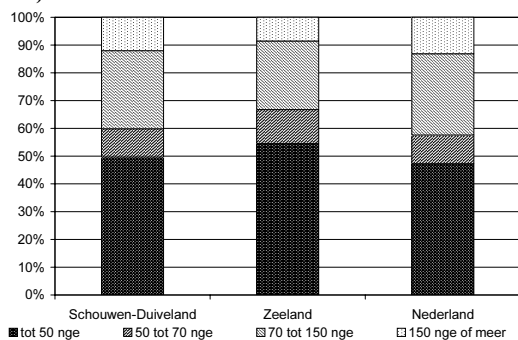

Bron: CBS/LISA.

De landbouw op Schouwen-Duiveland is relatief kleinschalig en de schaalvergroting bleef wat achter bij de landelijke ontwikkeling. Ondanks een fors aantal grote bedrijven, had in 2002 nog 60% van het aantal agrarische bedrijven een omvang van 70 nge of minder (figuur 4.3). Op provinciaal niveau had zelfs tweederde van de bedrijven een omvang die onder deze kritische grens lag. Zowel in Zeeland als op Schouwen-Duiveland is de schaalvergroting in de jaren '90 ook wat minder sterk geweest dan landelijk het geval was. Het aantal zeer grote bedrijven, van 150 nge of meer, nam weliswaar sterker toe dan gemiddeld, maar het aantal kleine bedrijven nam minder sterk af dan gemiddeld in ons land (figuur 4.4).

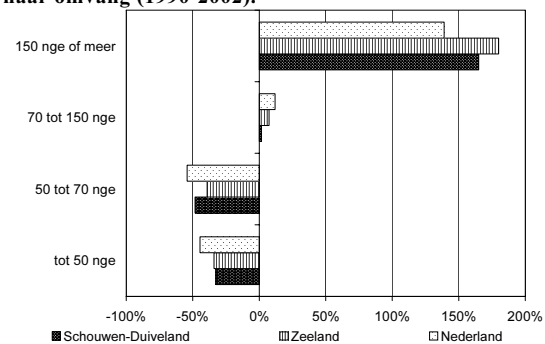
Door het verschil in samenstelling van de agrarische sector ontstaat een wat ander beeld als de bedrijfsomvang wordt beschouwd aan de hand van de oppervlakte cultuurgrond. Gemiddeld mat een agrarisch bedrijf op Schouwen-Duiveland in 2002 ruim 33 hectare aan cultuurgrond. Het Zeeuwse gemiddelde lag op ruim 31 hectare, het landelijke op bijna 22 hectare. Echter, ook qua oppervlakte bleef de schaalvergroting op Schouwen-Duiveland achter bij de landelijke ontwikkeling. In het Landbouwontwikkelingsplan bleek dat driekwart van de agrarisch ondernemers tevreden is met de bedrijfsoppervlakte en dat wordt verwacht dat deze oppervlakte in de toekomst niet veel meer zal toenemen (ASD, 2002).

Figuur 4.3 Aantal landbouwbedrijven naar omvang (2002).

Bron: CBS.

Figuur 4.4 Ontwikkeling aantal landbouwbedrijven naar omvang (1990-2002).

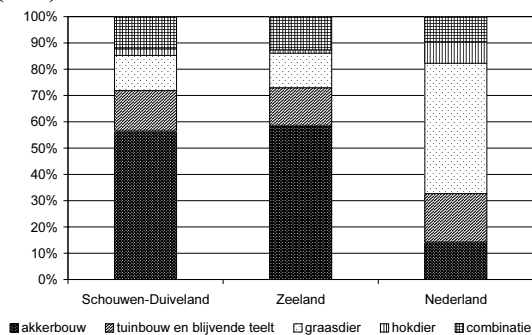

Bron: CBS.

De agrarische sector op Schouwen-Duiveland is (nog) weinig intensief. Bedrijfstypen met een hoge opbrengst per hectare komen op het eiland slechts bij een kleine minderheid van de

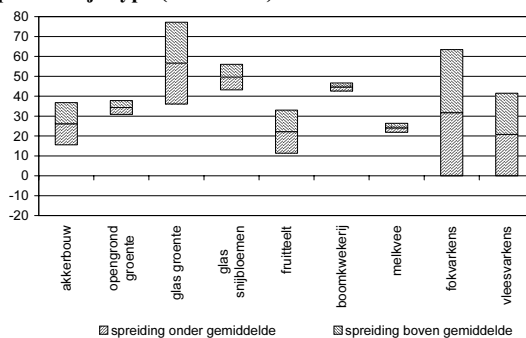
agrarische bedrijven voor. Meer dan de helft van de landbouwbedrijven op het eiland is gespecialiseerd in akkerbouw en ook het aandeel van het gemengd bedrijf is op Schouwen-Duiveland met 13% hoger dan landelijk (figuur 4.5). Het extensieve karakter van de sector komt ook naar voren in het aantal banen per vestiging, dat op het eiland (2,93) eveneens wat kleiner is dan landelijk. De toename van arbeidsintensiteit per vestiging sinds 1990 was hier bovendien minder sterk (+9%) dan gemiddeld in Zeeland en in Nederland (+13%).

Figuur 4.5 Aantal landbouwbedrijven naar bedrijfstype (2002).

Bron: CBS.

Figuur 4.6 Gemiddeld inkomen per landbouwbedrijf per bedrijfstype (1997-2001).

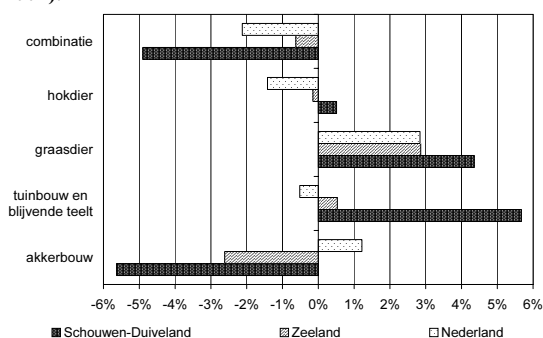

Bron: CBS.

4.3 Ontwikkeling agrarische sector op Schouwen-Duiveland (toekomstbeeld)

De agrarische structuur op Schouwen-Duiveland is de afgelopen jaren sterk gewijzigd. De verschuiving in aandelen van de verschillende bedrijfstypen (21%) was op Schouwen-Duiveland veel sterker dan in Zeeland en gemiddeld in Nederland (figuur 4.7), waarbij zich een relatief sterke intensivering van de agrarische sector voordeed. Deze verschuiving betrof immers vooral de overgang van het dominante bedrijfstype akkerbouw op blijvende teelt en tuinbouw en op melkveehouderij. Het restrictieve beleid in Zeeland ten aanzien van de intensieve veeteelt heeft daarnaast op Schouwen-Duiveland niet geresulteerd in een afname van het (geringe) aantal hokdierbedrijven, terwijl op provinciaal niveau wel sprake was van een sterke daling.

Figuur 4.7 Wijziging aandeel per bedrijfstype (1990-2001).

Bron: CBS.

Figuur 4.8 Ontwikkeling cultuurareaal per bedrijfstype (1990-2001).

bedrijfstype	ontwikkeling 1990-2001	
	in hectare	in %
akkerbouw	-12.700	-11%
tuinbouw en blijvende teelt	2.840	86%
graasdier	9.977	111%
hokdier	396	139%

Bron: CBS.

De krimp van de akkerbouw zal naar verwachting in het komende decennium doorgaan. De akkerbouw in het zuidwestelijk kleigebied is sterk gericht op gewassen met een matige opbrengst, zoals aardappelen en uien. Bovendien zijn de akkerbouwbedrijven hier gemiddeld relatief klein, terwijl de vaste kosten van gesloten ketens en certificering hoog zijn. Het aantal akkerbouwbedrijven op het eiland nam dan ook met 95 (-28%) af.

Aangezien het akkerareaal in de jaren '90 met 11% afnam, is in de akkerbouw op het eiland sprake geweest van schaalvergroting en hiervan zal ook in het komende decennium sprake zijn.

Het LEI verwacht voor het Zuidwestelijk Zeekleigebied tot 2015 een afname van het aantal akkerbouwbedrijven met 55%, terwijl het akkerareaal met 12% zal krimpen.

Het cultuurareaal zal licht afnemen. De forse krimp in het areaal akkerland werd in de afgelopen jaren nog gecompenseerd door de sterke groei van het areaal grasland. De afname van het akkerareaal zal door de groei in het ruimtebeslag van stedelijke functies en natuur in de toekomst echter niet meer geheel gecompenseerd worden door groei van het areaal van de andere bedrijfstypen. Daardoor zal het totale landbouwareaal in het Zuidwestelijk Kleigebied in 2015 in vergelijking met de huidige situatie met 5% zijn afgenomen (LEI, 2001). Als deze verwachting wordt toegepast op Schouwen-Duiveland, ligt tot 2015 een daling in het verschieft met 30 hectare voor de akkerbouw en met 22 hectare voor het totale cultuurareaal. Deze afname is veel te klein om in de ruimte te kunnen voorzien die nodig is ingeval van verstedelijking van het eiland.

Overstappen op de teelt van groente in de volle grond biedt voor de akkerbouwers op den duur echter weinig soelaas, hoewel blijvende teelt en tuinbouw in de afgelopen jaren doorgaans een wat hoger inkomen per bedrijf opleverden dan akkerbouw²⁸ (figuur 4.6). In het afgelopen decennium is het aantal tuinbouw- of vollegrondsteeltbedrijven op Schouwen-Duiveland met 26% toegenomen en het landbouwareaal dat in gebruik is bij dit bedrijfstype nam zelfs met 111% toe (figuur 4.8). De positie van de sector op de Europese markt is echter zwak en de aanscherping van de gewasbeschermingsregels bemoeilijkt de productie. Bovendien vormt de grote arbeidsintensiteit in het oogstseizoen een belemmering. Juist dan vraagt toerisme & recreatie ook veel arbeidskrachten (ASD, 2003; LEI, 2001).

De melkveehouderij ontwikkelt zich in het zuidwestelijk kleigebied vooral als gevolg van de verdringing van veeteeltbedrijven door stedenbouw en infrastructuur in de Randstad. Door de hoge uitkoopsommen²⁹ in het verstedelijkende gebied is de melkveehouderij op haar beurt de akkerbouw in het zuidwesten de baas waar het gaat om bedrijfsovername. Hierdoor wordt de noodzakelijke schaalvergroting van de akkerbouw tegengegaan (LEI, 2001). Hoewel de jaarlijkse fluctuatie in inkomen in de melkveehouderij wel aanmerkelijk kleiner was dan in de akkerbouw, kwam de melkveehouderij qua gemiddeld inkomen per bedrijf in de afgelopen jaren niet boven de akkerbouw uit (figuur 4.6). Bovendien blijken op een groot deel van de melkveehouderijbedrijven de productiekosten boven de opbrengst te liggen, waardoor ook in dit bedrijfstype de nevenactiviteiten onontbeerlijk zijn voor het agrarisch gezinsinkomen. De helft van het gezinsinkomen op melkveehouderijbedrijven komt inmiddels uit niet-agrarische activiteiten (NRC, 2003b).

Verbreding en verdieping zijn op Schouwen-Duiveland ver voortgeschreden. In vijf van de zes agrarische bedrijven op het eiland worden inkomsten verworven naast de landbouw, zo blijkt uit het Landbouwontwikkelingsplan (ASD, 2003). Daarbij lijkt vaker sprake te zijn van verbreding dan van verdieping. Op bijna een kwart van de bedrijven gaat het daarbij om een baan buitenshuis, op 13% zijn neveninkomsten afkomstig uit een camping en op 11% van de bedrijven uit de verkoop van producten. Verwerking van eigen producten is op nog geen 8% van de bedrijven aan de orde. Het aandeel van deze neveninkomsten is in de jaren '90 toegenomen, zowel doordat het totale agrarische gezinsinkomen is gedaald als doordat er meer tijd aan verbreding en verdieping wordt besteed. Voor de toekomst wordt veel verwacht van kamperen en verkoop van eigen producten.

Overheid moet betaling voor groen/blauwe diensten organiseren. Bij de meeste vormen van verbreding is sprake van een 'markt' met een transactie tussen de consument van het verbredingsproduct en de producerende boer, waaruit direct een geldstroom resulteert. Bij groen/blauwe diensten is geen sprake van zo'n 'markt' waarop consument en producent tot een

---

²⁸ Vollegrondsteelt bleef qua gemiddeld inkomen echter nog ver achter bij de glastuinbouw, ondanks de sterke jaarlijkse fluctuatie in inkomen voor dat bedrijfstype

²⁹ De verdringing komt tot uiting in de ontwikkeling van de gemiddelde agrarische grondprijs. Van 1995 tot 2001 is deze met 80% gestegen. Sinds 2002 is echter sprake van een daling (NRC, 2003a).

transactie komen. Er treedt geen geldstroom op van consument naar boer, terwijl deze wel minder opbrengst uit zijn grond geniet. Daarom is er voor natuurontwikkeling en –beheer door de agrarische sector een belangrijke rol weggelegd voor de overheid. De overheid kan er op twee manieren voor zorgen dat de boer wordt betaald voor het aanbieden van groen/blauwe diensten. Ten eerste kan de overheid zelf optreden als consument en de boer direct betalen voor zijn diensten. Voorbeelden van een dergelijke directe systematiek zijn de Bergboerenregeling van de Europese Unie, uitkering uit een fonds (figuur 4.9) en via vrijstellingen volgens de Wet Onroerende Zaken of de Natuurschoonwet. Bij fondsvorming moeten private en publieke geldstromen van elkaar worden gescheiden om ongeoorloofde staatssteun te voorkomen. De uitkering uit het fonds bestaat uit een vergoeding voor inkomstenderving, de vergoeding van normkosten voor het leveren van de dienst en een opslag op inkomstenderving en normkosten van maximaal 20%. Vrijstellingen in de waarde volgens de Wet Onroerende Zaken en de Natuurschoonwet leiden voor de boer tot verlaging van te betalen belastingen. Een privaat fonds zou kunnen worden gekoppeld aan een agrarische groundbank. Daarnaast kan de overheid er op indirecte voor zorgen dat de boer geld ontvangt voor het leveren van groen/blauwe diensten. Zo kunnen de boer in ruil daarvoor extra mogelijkheden worden toegestaan voor bijvoorbeeld activiteiten op het gebied van recreatie of detailhandel of voor de bouw van woningen. De structuurvisie Schouwen-Duiveland kan voor deze extra mogelijkheden het uitgangspunt vormen. Ook het tot stand brengen van kavelruil tussen boeren die wel en boeren die geen groen/blauwe diensten willen leveren, of het geven van een participatie in een toeristische onderneming of windturbinepark behoren tot deze categorie. Deze indirecte beloningssystematiek is subjectief. De kans op en de waarde van uitkeringen kunnen verschillen per ondernemer en per vorm (PWC, 2003).

Figuur 4.9 Mogelijke publieke bronnen voor fonds groen/blauwe diensten.

- * reguliere algemene middelen voor natuurontwikkeling of aanpak waterproblematiek
- * opcenten uit de OZB
- * verhoging van de toeristenbelasting
- * natuurcompensatiegelden

Figuur 4.10 Aantal tot 2015 vrijkomende agrarische kavels op Schouwen-Duiveland bij verwachte krimp akkerbouw.

	aantal bedrijven		
	totaal	akkerbouw	tuinbouw graasdier
1990	554	344	104
ontwikkeling 1990-2002	-113	-95	23
in %		-28%	-24%
2002	441	249	127
ontwikkeling 2002-2015		-137	-31
in %		-55%	-24%
2015		112	96

Bron: PWC.

Bron: CBS/LEI.

Verandering in het gebruik van de (voormalig) agrarische bebouwing is een belangrijke uiting van de ontwikkeling in het buitengebied. In de helft van de gevallen is functieverandering het gevolg van de verbreding van het agrarische bedrijf, in de andere gevallen verliest het bedrijfskavel zijn agrarische functie. Van deze bedrijfsgebouwen die niet meer door een agrarische onderneming worden gebruikt, dient na verloop van tijd 14% voor een andere bedrijfsfunctie en wordt 80% gebruikt als woning. De rest staat leeg of is gesloopt. In eenderde van de gevallen wordt de bebouwing, met name bijgebouwen, aangepast en een niet-agrarische bedrijfsbestemming leidt tot meer ruimtelijke effecten dan het gebruik als woning. Per saldo lijkt bij functiewijziging een toename van het bouwvolume op te treden. Bij alle nieuwe gebruikers speelt de woonfunctie van de voormalige boerderij echter een grote rol (Daalhuizen, 2003). Voor Schouwen-Duiveland zou de door het LEI verwachte beëindiging van 55% van de akkerbouwbedrijven inhouden dat in het komende decennium 137 agrarische bedrijfsgebouwen vrijkomen. In de afgelopen jaren bedroeg de toename van het aantal bedrijven met een ander bedrijfstype bijna een kwart van de afname van het aantal akkerbouwbedrijven. Uitgaande van

dit aandeel zou voor 31 agrarische kavels alleen het bedrijfstype veranderen. In 106 gevallen verandert de voormalige boerderij echter van functie. Deze vormen bijna een kwart van de 441 bedrijfskavels die nu nog in gebruik zijn als boerderij (figuur 4.10).

Voor het behoud van deze opstallen als waardevol element in het vlakke landschap dienen zij een nieuwe functie als woning of bedrijfspand te krijgen. De voormalige boerderij zou bijvoorbeeld de kern kunnen vormen van een nieuw landgoed of van een nieuw buurtschap. Als de nieuwe functie, die moet zorgdragen voor het onderhoud van de opstallen, er niet komt, dreigt verpaupering van een groot deel van de agrarische bebouwing op het eiland, waardoor afbreuk wordt gedaan aan het landschap en de toeristische aantrekkelijkheid. Functiewijziging gaat veelal gepaard met uitbreiding de bebouwing en daarom wordt het huidige beleid wordt door het bedrijfsleven als beperkend ervaren. Heroverweging van de beperkingen in het huidige beleid voor nieuwe economische dragers en samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven bij het geven van een nieuwe functie aan voormalige boerderijen lijken daarom onontkoombaar. De structuurvisie van Schouwen-Duiveland kan daarbij als uitgangspunt dienen.

Stellingen 4.1 en 4.2. Door krimp van de akkerbouw komt in de komende jaren naar verwachting een kwart van de agrarische bedrijfsgebouwen vrij. De kans op verpaupering van het landschap op Schouwen-Duiveland neemt daardoor toe. Het ontwikkelen van nieuwe functies in deze boerderijen verdient daarom prioriteit en overheid en bedrijfsleven moeten samenwerken om deze nieuwe functies mogelijk te maken. Daarnaast hebben provincie en gemeente ook een taak in het organiseren van een geldstroom die het voor boeren mogelijk maakt om groen/blauwe diensten aan te bieden, omdat een private markt voor deze diensten ontbreekt. Instrumenten die de overheid daarvoor ter beschikking staan zijn een fonds dat wordt gevoed uit publieke middelen, en het bieden van extra mogelijkheden voor verbredende activiteiten door de boer. De stellingen 4.1 en 4.2 luiden daarom:

- 4.1 Verpaupering van het landelijk gebied op Schouwen-Duiveland is alleen te voorkomen door nieuwe vormen van wonen en werken toe te staan op voormalige boerderijen.
- 4.2 De provinciale en lokale overheid moeten een passende geldstroom creëren voor het aanbieden van groen/blauwe diensten door de agrarische sector.

Hoofdstuk 5. Toerisme op Schouwen-Duiveland

'Recreatie is ingebed in het dagelijks leven op het eiland' (Gemeente SD, 2003b).

Samenvatting hoofdstuk 5: toerisme & recreatie is belangrijk op Schouwen-Duiveland.

Toeristisch-recreatieve activiteiten zijn in economisch opzicht belangrijk voor ons land en zijn bovendien in grote mate aan verandering onderhevig. Vooral 'stedelijke' vormen van recreatie groeien sterk. De groei van toerisme, waarvan Zeeland het bij uitstek moet hebben, is veel minder sterk. Niettemin zijn in Zeeland, en ook op Schouwen-Duiveland, de directe en indirecte economische effecten van toerisme & recreatie aanzienlijk, zoals in bovenstaand citaat naar voren komt. Het eiland blijft echter qua belang van de sector in de economie wel achter bij het gemiddelde voor de landelijke kustgemeenten (paragraaf 5.1). Om hetzelfde aandeel van toerisme & recreatie in de economie te bereiken, zou de sector op Schouwen-Duiveland nog fors moeten groeien. Voor de gewenste kwaliteitsverbetering zou daarbij met name het aantal hotels kunnen toenemen (paragraaf 5.2).

5.1 Ontwikkeling van toerisme & recreatie

Toerisme & recreatie vormt een belangrijk onderdeel van de economie. In 2001 kwam 6,5% van de Nederlandse werkgelegenheid voor rekening van toerisme & recreatie³⁰. Toeristische bestedingen maken 5% van het nationaal inkomen uit. In Zeeland is het relatieve belang van de sector nog groter dan landelijk. Bijna 9% van de werkgelegenheid in de provincie en ruim 20% van het provinciale inkomen komt voor rekening van toeristische activiteiten. Daarmee is Zeeland na Noord-Holland de provincie waar toerisme & recreatie de sterkste positie binnen de economie hebben (figuur 5.1).

De afgelopen decennia is dankzij de stijging van de welvaart en de toegenomen hoeveelheid vrije tijd de markt voor toerisme & recreatie bovendien zeer sterk gegroeid. De groei van de vrijetijdsbestedingen is met name gerealiseerd door toename van 'recreatieve' activiteiten als uitgaan en restaurantbezoek. Dit betreft 'stedelijke' activiteiten die veelal in de nabijheid van de woonplaats plaatsvinden. De afgelopen jaren kon toerisme & recreatie in het dunbevolkte Zeeland de landelijke groei dan ook niet bijhouden (figuur 5.2)³¹. Het aantal vestigingen en de werkgelegenheid in toerisme & recreatie nam hier minder snel toe dan landelijk. Echter, ook de 'toeristische' ontwikkeling in Zeeland was niet onverdeeld gunstig. Het aantal vakanties groeide in Zeeland dan wel sterker dan landelijk, maar de bestedingen en het aantal overnachtingen juist minder sterk (KvK Zeeland, 2001).

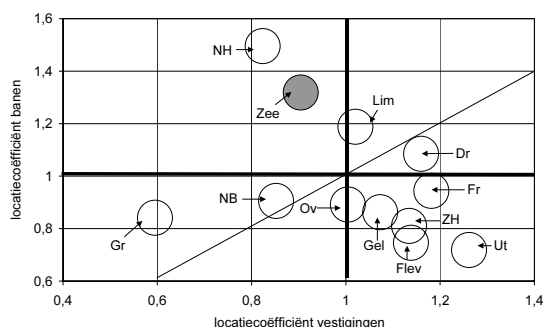
---

³⁰ Voor het afbakenen van de sector toerisme en recreatie wordt hier gebruik gemaakt van de definitie van NRIT. De sector wordt daarin beschouwd vanuit het oogpunt van 'vrijetijdsbesteding buiten de deur' en omvat daardoor niet alleen activiteiten die plaatsvinden 'in vakantiesfeer', maar ook de 'dagelijkse' vrijetijdsbesteding. Met name deze laatste categorie activiteiten vindt vaak plaats in de nabijheid van de woning. De groei van deze activiteiten is daarom het sterkst in de stedelijke gebieden.

Deze toeristisch-recreatieve activiteiten worden in de statistische boekhouding helaas niet onder één noemer geregistreerd, maar verspreid onder de vlag van: horeca en verblijfsrecreatie, handel in recreatiegoederen, personenvervoer en dienstverlening. In dit laatste geval gaat het om reisorganisatie- en bemiddeling, verhuur van recreatiegoederen, amusement, cultuur, dagrecreatie en sport.

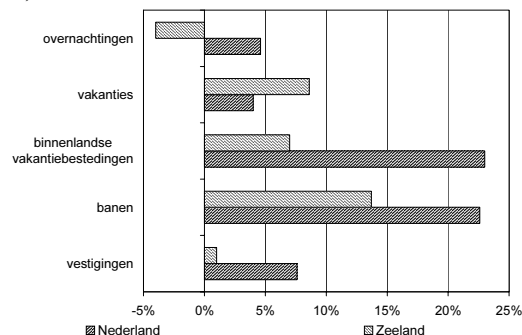
³¹ Overigens is ook in Zeeland sprake van groei van de 'stedelijke' recreatie. De werkgelegenheid in de horeca groeit hier ook in gemeenten waar toeristisch verblijf een beperkte rol speelt, zoals Terneuzen en Hulst.

Figuur 5.1 Locatiecoëfficiënt toerisme & recreatie per provincie (2001).

Bron: LISA, bewerking Rabobank Nederland.

Figuur 5.2 Ontwikkeling toerisme & recreatie (1996-2001).

Bron: CBS, KvK Zeeland, LISA.

In Zeeland is toerisme & recreatie sterk afhankelijk van ‘zon, zee en strand’. Toerisme & recreatie in Zeeland wordt vooral gekenmerkt door verblijfsrecreatie in de zomermaanden³². De provincie neemt 10% van het aantal toeristische overnachtingen in ons land voor zijn rekening, maar is slechts goed voor 2% van het aantal dagtochten. Driekwart van de vakanties in Zeeland vindt in de zomer plaats (landelijk 70%) en de bezetting per bed is in Zeeland in de zomermaanden hoger dan landelijk, daarbuiten juist lager. Wel duidt de groei van het aantal vakanties bij de gelijktijdige afname van het aantal overnachtingen in Zeeland er op dat de gemiddelde vakantie duur in Zeeland afneemt. Deze ontwikkeling kan bijdragen aan de toeristische seizoensverlenging (KvK Zeeland, 2001; Rabobank, 2003b).

De verblijfsrecreatie in Zeeland wordt gedomineerd door het kamperen aan de kust. Het aandeel van hotels in het aantal overnachtingen en ook de groei van het aantal hotels blijft hier achter bij het landelijk gemiddelde. Weliswaar wordt dit landelijke gemiddelde in belangrijke mate bepaald door de zeer sterke positie van Amsterdam in het Nederlandse hotelbestand, maar ook als Amsterdam buiten beschouwing wordt gelaten, blijft Zeeland achter bij andere toeristische provincies, zoals Gelderland, Friesland en Limburg.

Zon, zee en strand karakteriseren overigens ook in grote mate het dagtoerisme en dit karakter wordt zelfs nog versterkt. Het aantal dagtochten is de afgelopen jaren in Zeeland tegen de landelijk trend in gedaald doordat het dagtoerisme op het ‘recreatieve’ gebied van winkelbezoek en sport afnam (Rabobank, 2003b). Bij ‘toeristische’ dagtochten omwille van strandbezoek, fietsen en wandelen was in Zeeland echter geen sprake van afname³³.

Toerisme & recreatie is belangrijk voor Schouwen-Duiveland, maar er zijn ook andere economische pijlers (zie hoofdstuk 3). Toerisme & recreatie nam in 2002 met 447 vestigingen en 2.128 banen 15% van de economie op het eiland voor zijn rekening (figuur 5.3). Dat aandeel is ruim tweemaal zo hoog als in het landelijk gebied voor de sector gebruikelijk is en ook hoger dan gemiddeld in de provincie Zeeland. In vergelijking met het deel van het landelijk gebied dat aan de kust is gelegen³⁴, neemt toerisme & recreatie op Schouwen-Duiveland echter maar een

³² Bij verblijfsrecreatie is sprake van tenminste één overnachting in het bezochte gebied, bij dagrecreatie wordt daar door de toerist niet overnacht.

³³ Het dagtochtenonderzoek van CBS, waarop deze conclusies zijn gebaseerd, wordt bovendien alleen onder Nederlanders gehouden. De vele Vlaamse dagrecreanten die Zeeland bezoeken, blijven daardoor buiten beschouwing. Onder hen zijn er juist vele die als kooptoeurist een ‘stedelijk’ uitstapje maken.

³⁴ De Nederlandse kust is sterk verstedelijkt. Alleen in het noorden en in Zeeland zijn de kustgemeenten nog ‘landelijk’. Het gaat hier om de gemeenten Ameland, Bergen (NH), Goedereede, Noord-Beveland, Oostburg (inmiddels gemeente Sluis), Schiermonnikoog, Schouwen-Duiveland, Terschelling, Texel, Veere, Westvoorne en Zijpe (indeling 2001).

bescheiden plaats in de economie in. Gemiddeld zorgt de sector in de ‘landelijke’ kustgemeenten voor 20% van de werkgelegenheid, op de Waddeneilanden komt dit aandeel zelfs ver boven de 40% uit³⁵ (Rabobank, 2003a). Sectoren die op Schouwen-Duiveland ook een groot aandeel in de economie hebben, zoals landbouw en zakelijke dienstverlening, zijn in de andere ‘landelijke’ kustgemeenten minder sterk vertegenwoordigd.

De toeristisch-recreatieve sector op Schouwen-Duiveland is zeer kleinschalig. Minder dan 10% van de bedrijven biedt werk aan 10 of meer personen. Naast dit ‘reguliere’ toeristisch-recreatieve bedrijfsleven telt het eiland ook nog ruim 100 kamerverhuurders en bijna 100 kleinschalige kampeerbedrijven (KvK Zeeland, 2003).

Toerisme & recreatie leidt tot belangrijke afgeleide effecten voor de lokale economie.

Toeristen en recreanten besteden hun geld immers niet alleen in horeca en logies en in attracties, maar doen ook aankopen in niet specifiek toeristisch-recreatieve bedrijven en voorzieningen. Hierbij gaat het om bijvoorbeeld supermarkten en benzinestations. Bovendien leidt de omzet van toeristisch-recreatieve bedrijven ook tot bestedingen van deze bedrijven bij andere, niet specifiek toeristische bedrijven (KvK Zeeland, 2003). Qua werkgelegenheid wordt voor geheel Nederland dit multiplier-effect van toerisme & recreatie geschat op 40% van de directe werkgelegenheid in de sector. De toeristisch-recreatieve werkgelegenheid zou daarmee bijna 9% van de totale werkgelegenheid in ons land uitmaken (NRIT, 1999).

Het afgeleide effect van het toerisme op Schouwen-Duiveland is groot. In zijn jaarlijkse ERBO-enquête³⁶ van de Kamer van Koophandel blijkt dat 27% van de werkgelegenheid op Schouwen-Duiveland te maken heeft met toerisme. Het effect van toerisme is daarmee nog groter dan op basis van de landelijke multiplier van NRIT verondersteld kan worden. Een kwart van de € 287 miljoen die het bedrijfsleven op het eiland in 2002 omzette, heeft te maken met toerisme (figuur 5.4). In de Westhoek is toerisme zelfs goed voor de helft van de omzet, mede omdat hier weinig andere economische activiteiten aanwezig zijn. Omgekeerd komt van de totale toeristisch-recreatieve omzet op het eiland de helft terecht in de Westhoek. De rest van het eiland profiteert dus wel degelijk mee van het toerisme.

Van elke euro die op Schouwen-Duiveland als gevolg van toerisme wordt besteed, gaat 25 cent naar de detailhandel, 17 cent naar horeca, 17 cent naar verblijfsaccommodaties, 12 cent naar de watersport en 27 cent naar het overige bedrijfsleven (KvK Zeeland, 2003). Veel meer sectoren dan horeca en logiesverstrekkers profiteren dus van het toerisme op het eiland. Beschouwd vanuit de toerist zijn de detailhandel en het ‘overige’ bedrijfsleven op Schouwen-Duiveland zelfs belangrijker ‘kostenposten’ dan horeca en logies.

Vanuit lokaal-economisch perspectief blijkt het belangrijke afgeleide effect van toerisme uit het hoge aandeel van de toeristische bestedingen in de detailhandel (figuur 5.4). Op dit aspect verschilt Schouwen-Duiveland sterk met de gemeente Veere. De omzet van de verblijfsaccommodatie in Veere is van dezelfde orde als op Schouwen-Duiveland, maar het afgeleide effect op de detailhandel en het overige bedrijfsleven is er door de koopkrachtafvloeiing naar Middelburg en Vlissingen veel kleiner. In Veere werd in 2002 door de toeristische sector ten opzichte van de omzet wel meer geïnvesteerd dan op Schouwen-Duiveland: 12% respectievelijk 9% (KvK Zeeland, 2003). Dit verschil houdt wellicht verband met de beperkingen die het ruimtelijk beleid stelt aan de ontwikkeling van de toeristische sector op Schouwen-Duiveland. Hierdoor zijn er in de afgelopen decennia in de toeristische verblijfssector nauwelijks toetreders geweest. Ook wordt door het bedrijfsleven de trage besluitvorming door de lokale overheid gelaakt. Overigens gaat het bij dit verschil in

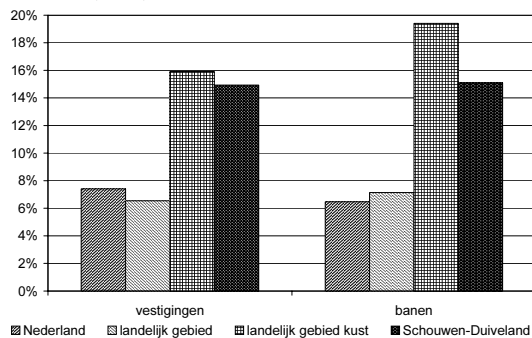
---

³⁵ Koploper is de gemeente Schiermonnikoog. Hier komt 55% van de werkgelegenheid voor rekening van toerisme & recreatie.

³⁶ In de enquête regionale bedrijfsontwikkeling (ERBO) wordt ondernemers in Zeeland onder meer gevraagd naar het percentage van de omzet dat voor rekening komt van het toerisme. Hierdoor wordt voor alle sectoren het economische effect van het toerisme gemeten.

investeringsniveau tussen beide gemeenten wel om een momentopname.

Figuur 5.3 Aandeel toerisme & recreatie in vestigingen en banen (2002).

Bron: LISA.

Figuur 5.4 (Toeristische) omzet op Schouwen-Duiveland (2002).

sector	omzet x 1.000.000 € totaal	omzet x 1.000.000 € uit toerisme	aandeel toerisme	aandeel sector
horeca	50	50	100%	17%
verblijfsaccommodaties	50	50	100%	17%
watersport	34	34	100%	12%
detailhandel	256	71	28%	25%
transport	18	5	27%	2%
overig	722	76	11%	27%
totaal	1.130	287	25%	100%

Bron: KvK Zeeland.

5.2 Toerisme & recreatie op Schouwen-Duiveland (toekomstbeeld)

De afzetmarkt voor toeristisch-recreatieve diensten verandert. Met name door de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen in ons land nam de financiële ruimte voor ontspanning toe. Anderzijds wordt het potentiële tijdsbestek voor vrijetijdsactiviteiten bij tweeverdieners in het 'spitsuur van het leven' juist beperkt. Bij hen en ook bij andere groepen met tijdgebrek, ontstaat de behoefte aan recreatie met een hoge 'gemaksfactor', die het mogelijk maakt om tussen de bedrijven door dichtbij huis, snel en actief te recreëren. Daarbij is in het algemeen sprake van een sterke behoefte aan comfort, authentieke beleving, afwisseling en van 'sensationalisering' van de vrijetijdsbesteding. Emotie en fascinatie worden steeds belangrijker³⁷ (Rabobank, 2003b). Deze behoefte aan intensieve vormen van vermaak heeft er toe geleid dat de afgelopen jaren de groei van de toeristisch-recreatieve werkgelegenheid in de steden sterker is geweest dan in het landelijk gebied. In de steden zijn immers meer verschillende vormen van vermaak bij elkaar te vinden dan in het landelijk gebied.

Naast groei van de markt is door de verandering van de samenstelling van de Nederlandse bevolking sprake van het opkomen van nieuwe 'doelgroepen' op met een eigen, specifieke toeristisch-recreatieve behoefte: ouderen, allochtonen en alleenstaanden. Nu al is bijna 40% van de bevolking 45 jaar of ouder, 10% allochtoon en maken eenpersoonshuishoudens een derde deel uit van het totale aantal huishoudens. Deze huishoudenverdunding is een uiting van de sterke individualisering van de samenleving, die inhoudt dat mensen, ook in hun vrije tijd, steeds meer hun eigen weg gaan. Daardoor treedt een sterke diversificatie van de vraag op die tot een groeiende concurrentie voor de verschillende vormen van toeristisch-recreatief aanbod leidt (Zeeland, 2002b).

Het bedrijfsleven speelt in op de toename en de veranderingen in de vraag naar toeristisch-recreatieve diensten. De behoefte aan gemak, afwisseling en 'fun-garantie' leidt tot het ontstaan van grootschalige 'leisure-projecten', die verschillende vormen van recreatief vermaak, zoals winkelen, horeca, theater en overnachting, combineren. Diversificatie van het aanbod en verhoging van de kwaliteit zijn het antwoord op de grillige behoeften van de consument. De centra van de steden ontwikkelen zich zodoende steeds meer tot multifunctionele ontspanningscentra, waaruit bedrijvigheid met een laag gehalte aan 'leisure' verdwijnt. Vanouds monofunctionele toeristengebieden, zoals de kust, verbreden hun aanbod met 'elk-weer-voorzieningen' en 'stedelijk' vermaak. Door deze combinaties wordt het totale bestedingseffect van deze voorzieningen vergroot ten opzichte van het totaal van de effecten van de componenten

³⁷ Een opvallend voorbeeld hiervan is de behoefte van ouderen aan allerlei 'buitenactiviteiten' die de traditionele 'bejaardengymnastiek' naar verwachting snel zullen overvleugelen.

afzonderlijk (Rabobank, 2003b).

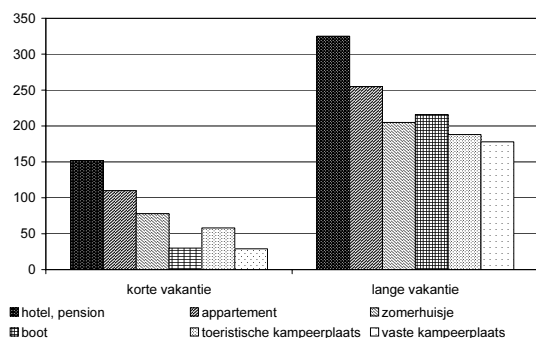
Na de sterke groei in het aanbod van toeristisch-recreatieve voorzieningen in de afgelopen decennia, is de afgelopen jaren sprake van schaalvergroting en internationalisering, zowel bij de aanbieders op het gebied van horeca, verblijfsrecreatie en entertainment, als bij intermediairs. Toerisme & recreatie bleef qua groei van het aantal vestigingen achter bij de groei van de totale economie. Bij de banengroei was het beeld juist andersom. Aan de andere kant zijn er tal van nieuwe 'toetreders', zoals de agrarische sector en de detailhandel, die een graantje willen meepikken van de toeristisch-recreatieve markt (Rabobank, 2003b).

Het toeristisch-recreatief beleid van provincie en gemeente is vraaggericht. Behoud van 'rust en ruimte', aandacht voor de culturele identiteit en verbetering van het woon- en leefklimaat moeten in Zeeland leiden tot een aantrekkelijke omgeving, zowel voor verblijfstoeristen als voor dagtoeristen. De provinciale en gemeentelijke overheid hebben toename van kwaliteit en diversiteit en vernieuwing van de verblijfsrecreatie hoog in het vaandel staan. Schouwen-Duiveland als geheel is in de ogen van de beleidsmakers een 'elk-weer-voorziening', waarvan de samenhang moet worden vergroot. Verbetering van de organisatie en promotie zijn daarvoor noodzakelijk (Gemeente SD, 2003b).

Kwaliteitsverhoging van kampeerterreinen houdt met name vergroting van de kampeerplekken in. Kwaliteitsverhoging en eventueel uitbreiding moeten evenwel binnen strikte grenzen op het gebied van planologische en milieuregels plaatsvinden. Daardoor heeft het beleid een beperkende werking op de wensen van toeristische en agrarische ondernemers die willen investeren in kwaliteitsverhoging. Om deze investeringen te kunnen terugverdienen is in de visie van de ondernemers schaalvergroting van de onderneming en dus uitbreiding van het aantal kampeerplekken nodig (Zeeland, 2003).

Vernieuwing zou moeten optreden door de ontwikkeling van andere vormen van verblijfstoerisme naast kamperen. In vakantiewoningen en andere logiesvormen is het aantal overnachtingen de afgelopen jaren sterker gegroeid dan op campings. Het adagium 'meer luxe om in te spelen op de markt' heeft bovendien een belangrijke regionaal-economische kant. Toeristen die in een hotel, appartement of boot verblijven, besteden immers veel meer dan toeristen die op een camping verblijven (figuur 5.5). Bovendien is de bezettingsgraad van een slaapplek in vakantiewoningen en hotels (45%) veel hoger dan die van een toeristische kampeerplaats (17%).

Figuur 5.5 Uitgaven in € per logiesvorm in Nederland (2001).

Bron: Zeeland 2002b.

Figuur 5.6 (Toename) aantal hotels en pensions op Schouwen-Duiveland bij aantal per 10.000 inwoners op gemiddelde van landelijke kustgemeenten.

	per 10.000 inwoners				toename in %
	huidig	Schouwen-Duiveland	landelijke kustgemeenten	toename	
hotels / pensions	44	12,9	19,8	24	54%
kamers	751	219,6	437,2	744	99%
bedden	1.836	536,9	1048,3	1.749	95%

Bron: CBS, LISA.

Op Schouwen-Duiveland is nog veel ruimte voor kwaliteitsverhoging. In het toeristisch-recreatieve actieprogramma van de gemeente Schouwen-Duiveland komen, naast kwaliteit en 'eigenheid' van het toeristische aanbod, faciliteiten voor watersporters, luxe hotels en camperplaatsen expliciet naar voren. De gemeente constateert een leemte in het aanbod van luxe hotels (Gemeente SD, 2003b). De leemte in het aanbod van hotels in het algemeen kan worden

gekwantificeerd door vergelijking van het aantal hotels per 10.000 inwoners op Schouwen-Duiveland met het gemiddelde voor de landelijke kustgemeenten. Het eiland beschikt over relatief weinig hotels, kamers en bedden. Om het gemiddelde voor de landelijke kustgemeenten te bereiken zou het aantal hotels op Schouwen-Duiveland met ruim 50% moeten toenemen en het aantal hotelkamers en bedden zou zelfs moeten verdubbelen.

Als het toeristisch-recreatieve bedrijfsleven zich meer op luxe accommodatie richt, kan dit leiden tot het afnemen van de concurrentie met de toeristische verbreding van de agrarische sector. Of deze expansie daadwerkelijk mogelijk is, hangt echter af van de conjuncturele ontwikkeling in Nederland en Duitsland, van de ontwikkeling in de sector toerisme & recreatie en van het image dat Schouwen-Duiveland zich kan verwerven. Overigens leidt deze kwaliteitsslag wel tot een toename van de ‘verstening’ op het eiland. Niet alleen leidt de bouw van hotels tot een meer ‘stedelijk’ karakter dan campings, ook moet de schaal van deze accommodatie voldoende zijn voor een rendabele exploitatie.

Stellingen 5.1 en 5.2. Zeeland gaat niet mee in de ‘vaart der volkeren’ op het gebied van ‘stedelijk’ vermaak, zo blijkt uit de matige groei van de toeristisch-recreatieve werkgelegenheid en de afname van het aantal dagtochten voor winkelen en sport in Zeeland. Om voldoende draagvlak te bieden voor winkels en evenementen zou de bevolkingsomvang, ook op Schouwen-Duiveland, fors moeten toenemen (zie stellingen 2.3 en 2.4). Echter, ook in vergelijking met het gemiddelde voor de ‘landelijke’ kustgemeenten blijft de banengroei in toerisme & recreatie op Schouwen-Duiveland achter. Daarnaast biedt het eiland in vergelijking met deze concurrenten weinig hotelaccommodatie, terwijl de vraag naar luxe vormen van verblijfsrecreatie juist groeit. Een forse toename van de hotelaccommodatie zou dan ook deel kunnen uitmaken van de door overheid en bedrijfsleven gewenste kwaliteitsslag. Hotelgasten zijn bovendien de ‘big spenders’ onder de verblijfsrecreanten. De stellingen 5.1 en 5.2 luiden daarom:

- 5.1 Toerisme & recreatie kan alleen het huidige belang voor de economie van Schouwen-Duiveland behouden als er fors wordt geïnvesteerd in kwaliteitsverbetering.
- 5.2 De overheid moet voor deze kwaliteitsverbetering letterlijk de ruimte bieden.

Overzicht van geïnterviewde personen

Onderstaande personen hebben in een gesprek, telefonisch of via e-mail hun visie gegeven op de ontwikkeling van Schouwen-Duiveland. De inhoud van het rapport verwoordt de mening van de auteur en hoeft niet overeen te komen met de mening van de geïnterviewden.

persoon

organisatie

H. Bode	Gemeente Schouwen-Duiveland, sector economie
J.W. Coumou	Gemeente Schouwen-Duiveland, sector zorg en welzijn
Ph.H. van Doorne	Zeeuwsland
O. Griffioen	Gemeente Schouwen-Duiveland, sector ruimte
P. de Koeijer	Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie
Mevrouw C. Michielse	Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (telefonisch)
Mevrouw S. Pijls	ANBO (telefonisch)
H. Remein	Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie
A. Ruijtenberg	VVV Schouwen-Duiveland
P. Schotte RA	Ondernemend Schouwen-Duiveland
A.C.M. Schouw	Arcus Zorgcentra (Allévo)
L.M. Verburg	Federatie Ondernemers Schouwen-Duiveland
P. Vogelsang	Verbond van Verzekeraars (via e-mail)
J.A. van Werkum	Waterschap Zeeuwse Eilanden (telefonisch)
P. van Westen	Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie

Overzicht van geraadpleegde literatuur en bestanden

ANBO, 2002a	Wonen en zorg voor senioren, de gemeente een zorg? ANBO, Utrecht, 2002
ANBO, 2002b	Zorg in de regio: van aanbod naar vraag ANBO, Utrecht, 2002
ASD, 2002	Op goede gronden, Landbouwontwikkelingsplan Schouwen-Duiveland, Agrarisch Schouwen-Duiveland (ZLTO), Zonnemaire, 2002
BB, 2003	Dorpsconciërge als sociaal vangnet, P. Penrhyn Lowe, Binnenlands Bestuur, 39, 2003
BCI, 2002	Bedrijventerrein, Collegedictaat SBV-cursus Vastgoedmarktanalyse, Buck Consultants International, Nijmegen, 2002
Bruinsma e.a., 2001	Infrastructuurverbetering en regionaal-economische ontwikkeling: een theoretische beschouwing en internationale ervaringen, F.R. Bruinsma en P. Rietveld, in: Westerscheldetunnel, op weg naar nieuwe economische dynamiek in een Nederlands-Vlaamse grensregio?, F. Boekema en E. Kuijpers, Shaker Publishing, Maastricht, 2001.
CBS	Statistisch bestand Nederlandse gemeenten, Centraal Bureau voor de Statistiek, www.cbs.nl/statline
Daalhuizen e.a., 2003	Werken en wonen op het platteland, F. Daalhuizen en S. Heins, in: Theoretische en empirische aspecten van platteland vernieuwing, F. Boekema en J. van Brussel, Shaker Publishing, Maastricht, 2003
Gemeente SD, 2003a	Bestuurlijk toekomstbeeld Schouwen-Duiveland, Gemeente Schouwen-Duiveland, 2003
Gemeente SD, 2003b	Schouwen-Duiveland kiest voor toerisme, concept actieprogramma, Gemeente Schouwen-Duiveland, 2003
IBC, 2003	Informatiemap Kennismakingsbijeenkomst Servicewinkels, Integrated Business Consultancy, Sittard, 2003
IBIS	Enquête Bedrijfslocaties, Ministerie van VROM/ETIN Adviseurs, Tilburg
IVVS, 1996	Structureerende werking van infrastructuur. Eindverslag, Projectbureau Integrale Verkeers- en Vervoersstudies, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Den Haag, 1996
IWZ, 2002	Planologische kengetallen wonen en zorg, Innovatieprogramma wonen en zorg, Utrecht, 2002

KvK Zeeland, 2001	In de peiling, trendmonitor toerisme Veere, Kamer van Koophandel voor Zeeland en Bureau Toerisme Zeeland (BTZ), Middelburg, 2001
KvK Zeeland, 2003	Enquête Regionale BedrijfsOntwikkeling 2002, Kamer van Koophandel voor Zeeland, Middelburg, 2003
VVK	Mutatiebalans, Vereniging van Kamers van Koophandel, Woerden
LEI, 1999	De economische betekenis van landelijk wonen. Effecten van de ontwikkeling van de woonfunctie in het landelijk gebied, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, 1999
LEI, 2001	Hoe bouwt de boer voort? Ontwikkeling van akkerbouw en andere opengrondsteelten in de Nederlandse akkerbouwregio's, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, 2001
LISA	Bedrijvenmonitor, Landelijk InformatieSysteem Arbeidsmarkt, ETIN Adviseurs, Tilburg Bronhouder voor de Zeeuwse gegevens in LISA is RIBIZ.
NRC, 2003a	Boeren krijgen minder voor grond, NRC Handelsblad, 9 december 2003
NRC, 2003b	Kosten liter melk lopen te hoog op, NRC Handelsblad, 11 december 2003
NRIT, 1999	De economische betekenis van toerisme en recreatie in Nederland anno 1998, Nederlands Research Instituut voor Recreatie en Toerisme, Breda, 1999
PIVD, 2003	Projectgroep Integrale Visie Deltawateren, Provincie Zeeland (redactie), Middelburg, 2003.
Ploeg, 2003	De contouren van een belofte; plattelandsontwikkeling in Nederland, J.D. van der Ploeg in Theoretische en empirische aspecten van plattelandsvernieuwing, F. Boekema en J. van Brussel, Shaker Publishing, Maastricht, 2003
Primos	Bevolkingsprognose, ABF Research, Delft
PWC, 2003	Structurele financiering van blauwe en groene diensten vraagt om een trendbreuk, PriceWaterhouseCoopers Accountants N.V. en Royal Haskoning Utrecht, 2003
PZC, 2004	Zeeland groeit minder hard, Provinciale Zeeuwse Courant, 6 januari 2004
Rabobank, 2003a	Toerisme en recreatie in het landelijk gebied, een verkenning naar het belang voor economie en leefbaarheid, Rabobank Nederland, Utrecht, 2003

Rabobank, 2003b	Visie op provinciale dynamiek 2003, Focus op toerisme & recreatie, Rabobank Nederland, Utrecht, 2003
RBOI, 1995	Zoom-as raakt Zeeland. Studie naar economische effecten Zoom-as, RBOI, Rotterdam, 1995
RDH, 2000	Structuurvisie Schouwen-Duiveland, deel 1 visie, Rothuizen van Doorn 't Hooft/Gemeente Schouwen-Duiveland, 2000
SCOOP, 2002	Sociale structuurschets Schouwen-Duiveland, SCOOP Zeeuws Instituut voor Zorg, Welzijn en Cultuur, Middelburg, 2002
TNO, 1999	Economische netwerken; determinanten van de ruimtelijk-economische dynamiek, TNO Inro, Delft, 1999
VVZ, 2003	Neerslagclausule, Verbond van Verzekeraars, Den Haag, 2003
WB21, 2002	Waterbeleid voor de 21 ^e eeuw, Advies van de Commissie Waterbeheer 21 ^e eeuw, in opdracht van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Den Haag, 2002
Zeeland, 2000	Vitaal Platteland Zeeland, Nieuwe Economische Draggers, Provincie Zeeland, Middelburg, 2000
Zeeland, 2001	Strategische Visie Provincie Zeeland, Provincie Zeeland, Middelburg, 2001
Zeeland, 2002a	Evaluatie Streekplan Zeeland, Provincie Zeeland, Middelburg, 2002
Zeeland, 2002b	Ruimte voor vernieuwing verblijfsrecreatie (discussienota), Provincie Zeeland, Middelburg, 2002
Zeeland, 2003	Zeeland Woonzorgland. Vervolgotitie wonen en zorg Provincie Zeeland, Middelburg, 2003
Zonneveld, 1975	Tussen de bergen en de zee, Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht, 1977

